مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی
دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ
مسلسل: ۲۰۲۷۸ ■ آذر ۱۴۰۳

واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز (۵): مطالعه موردی: سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

بسم الله الرحمن الرحيم

تاریخ انتشار:
۱۴۰۳/۹/۱۴

شماره مسلسل: ۲۰۲۷۸
کد موضوعی: ۲۷۰

مرکز پژوهش های
مجلس شورای اسلامی

عنوان گزارش:
واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز (۵) :
مطالعه موردی: سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

نوع گزارش: طرح/ لایحه ☐ راهبردی ■ نظارتی☐

نام دفتر:
مطالعات فرهنگ و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

تهیه و تدوین:
جواد صبوری کزج

مدیر مطالعه:
سینا عصاره‌نژاد دزفولی

همکار:
سینا عصاره‌نژاد دزفولی

ناظر علمی:
موسی بیات

ناظران علمی خارج از مرکز:
محمدباقر خرمشاد (استاد تمام دانشکده علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی)، رضا دهقانی (دانشیار دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران)، محمود صدقی‌زاده (رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، ابوالحسن خلج‌منفرد (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، حسن صادقیان (رئیس اداره مشترک‌المنافع و ترکیه در مجمع جهانی اهل‌بیت (ع))

اظهارنظرکنندگان داخل از مرکز:
فرشته دستواره (دفتر مطالعات سیاسی)

اظهارنظرکنندگان خارج از مرکز:
فرهاد پالیزدار (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، محمدرضا ستاری (سرپرست سابق رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا و کارشناس ترکیه در سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی)، علی حکیم‌پور (معاون اسبق رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، حسن صفرخانی (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، مصطفی بروجردی (سفیر اسبق جمهوری اسلامی ایران در واتیکان)، علی‌اکبر ضیایی (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در بوسنی‌هرزگوین)، محمدحسین مظفری (رئیس پیشین مرکز گفتگوی ادیان و تمدن‌ها)، علیرضا کمیلی (دبیر اتحادیه امت واحده)، محمدعلی فرطوسی (مشاور سابق امور مجلس مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی)

گرافیک و صفحه آرایی:
سیده فاطمه ابوطالبی

ویراستار ادبی:
سیده مرضیه موسوی راد

واژه‌های کلیدی:
۱. دین
۲. سیاستگذاری
۳. سیاستگذاری نهادهای دینی
۴. دیپلماسی امور دینی
۵. ترکیه
۶. سازمان دیانت
۷. حزب عدالت و توسعه
۸. کارکرد اجتماعی نهاد دین

تاریخ شروع مطالعه:
۱۴۰۳/۰۳/۰۱

دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ

فهرست مطالب

چکیده ۶
خلاصه مدیریتی ۷
۱. مقدمه و بیان مسئله ۹
۲. نگاهی به تاریخچه فعالیت‌های دینی و تبلیغی ترکیه در داخل و خارج از کشور ۱۱
۳. کنشگران دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی ۱۴
۳-۱. سازمان دیانت ترکیه ۱۴
۳-۲. بازیگران با اثرگذاری مستقیم ۱۵
۳-۳. دستگاه‌های هموارساز (بازیگران با اثرگذاری غیرمستقیم) ۷۱
۴. برخی از مهم‌ترین فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی ۱۹
۴-۱. دیپلماسی مسجد ۱۹
۴-۲. ساخت فیلم و سریال اسلامی با رویکرد بازنمایی تاریخ دولت‌های مسلمان ترک ۱۹
۴-۳. فعالیت‌های علمی و آموزشی بین‌المللی در حوزه دین با سنخیت حمایت تحصیلی ۲۰
۴-۴. توسعه روابط دینی با کشورهای اسلامی و حضور فعال در مجامع و رویدادهای جهان اسلام ۲۱
۴-۵. اعزام مبلغان دینی به خارج از کشور ۲۱
۵. تأمین مالی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی ۲۲
۶. سیاست‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی ۲۲
۶-۱. برجسته‌سازی هویت تاریخی در حوزه تمدنی عثمانی ۲۲
۶-۲. مشروعیت و مرجعیت آفرینی برای خود در جهان اسلام ۲۳
۶-۳. ارائه اسلام مدرن ترکی مبتنی بر سکولاریسم پنهان ۲۳
۶-۴. بهره‌گیری از ظرفیت اشتراک زبانی در گستره جهان ترک برای پیشبرد اهداف دیپلماسی امور دینی ..۲۴
۶-۵. حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور (دیاسپورای ترک) و هدایت و مدیریت آنها ۲۴
۷. نتیجه‌گیری ۲۵
۷-۱. مخاطب‌شناسی در دیپلماسی امور دینی ۲۶
۷-۲. تمرکز مدیریتی در سیاستگذاری دینی و تبلیغی در گستره فراملی ۲۶
۷-۳. نقش‌آفرینی پررنگ مؤسسات و مراکز غیردولتی ۲۶
۷-۴. سیاست هموارسازی و رویکرد چندوجهی به دیپلماسی امور دینی ۲۶
۸. پیشنهادهای سیاستی ۲۷
۸-۱. بازآرایی معماری نهادی عرصه دیپلماسی امور دینی با رویکرد رفع موازی‌کاری و تقویت انسجام کنشگران این عرصه ۷۲
۸-۲. الحاق رئیس کمیته امداد امام خمینی(ره) و رئیس هلال‌احمر به اعضای حقوقی شـــورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به‌منظور تقویت رویکرد هموارسازی و چندوجهی در دیپلماسی امور دینی ۲۸
۸-۳. حمایت از گسترش فعالیت‌های دینی و تبلیغی مؤسسات غیردولتی در گستره فراملی ۲۹
منابع و مآخذ ۳۰

فهرست جداول

جدول ۱. کنشگران دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی ۱۸
جدول ۲. سیاست‌ها و برنامه‌های دیپلماسی امور دینی ترکیه برای انواع مخاطبان خارج از کشور ۲۵

واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز(۵): مطالعه موردی: سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

چکیده

در راستای مطالعه تجربیات جهانی عرصه سیاستگذاری حوزه دین، واکاوی سیاســـتگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی می‌تواند از جهت رقابت تمدنی این کشور با جمهوری اسلامی ایران در جهان اسلام و تجربیات قابل‌ملاحظه دیپلماسی امور دینی آن از منظر رویکرد کارکردی به دین مورد توجه قرار گیرد. پس از طی فرازوفرود جریان‌های اســـلام‌گرای ترکیه در طول چند دهه جمهوریت، حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی بر مسند قدرت نشست و فعالیت‌های دینی کشور ترکیه در داخل و خارج از کشور به شکل محسوسی با محوریت سازمان دیانت گسترش یافت. مهم‌ترین سیاست‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی شامل برجسته‌سازی تاریخ عثمانی، مشروعیت و مرجعیت‌آفرینی برای خود، ارائه اسلام مدرن ترکی مبتنی‌بر سکولاریسم پنهان، بهره‌گیری از اشتراک زبانی در جهت پیشبرد دیپلماسی امور دینی و حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور است. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه شامل توجه به مخاطب‌شناسی، تمرکز مدیریتی، نقش‌آفرینی پررنگ مؤسســـات و مراکز غیردولتی و سیاست هموارسازی و رویکرد چندوجهی به دیپلماسی امور دینی هستند. مبتنی‌بر نتایج تحقیق و با توجه به کلان‌مسائل عرصه دیپلماسی امور دینی ایران امروز، پیشنهادهای سیاستی گزارش عبارتند از: بازآرایی معماری نهادی عرصه دیپلماسی امور دینی، الحاق رئیس کمیته امداد امام خمینی(ره) و رئیس هلال‌احمر به اعضای حقوقی شورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اســـلامی و حمایت از گسترش فعالیت‌های دینی و تبلیغی مؤسسات غیردولتی در گستره فراملی.

خلاصه مدیریتی

شرح / بیان مسئله

جمهوری ترکیه پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی تأسیس شد و در چارچوب دولتی لائیک و مبتنی‌بر اصول کمالیسم به دنبال نظام‌سازی نوینِ منطبق با الگوهای مدرن جهانی شکل گرفت. این درحالی بود که عثمانی‌ها، مدعی خلافت اسلامی بودند و خود را وام‌دار و مروج دین اسلام و سنت‌های آن می‌دانستند. با فروپاشی امپراتوری عثمانی و تشـــکیل جمهوری ترکیه، همواره تقابل دو جریان اسلامی و سکولار در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی وجود داشت. در اوایل تأسیس کشور ترکیه نیز سیاست دینی دولت‌های این کشور عمدتاً کنترل نهاد دین و ایجاد محدودیت برای فعالیت‌های مذهبی دینداران بود. در طول تاریخ صدساله جمهوریت در ترکیه، اسلام‌گرایان روند پر فرازونشیبی را پشت سر گذاشتند تا اینکه در سال ۲۰۰۲ میلادی حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه به صحنه سیاسی وارد شد و آغازی بر تغییرات اساسی در حوزه سیاست‌های دینی بود.

پرداختن به تجربیات کشور ترکیه در حوزه دین، حداقل از دو جهت قابل‌تأمل است: در مرتبه اول، یکی از زمینه‌های مشترک کشورهای ایران و ترکیه، تقابل دو جریان سکولار و اسلام‌گرا در تاریخ صدساله اخیر است، به‌نحوی که انقلاب اسلامی در ایران و به قدرت رسیدن اسلام‌گرایان در ترکیه را می‌توان واکنش‌هایی برخاسته از سنت در مقابل سکولاریزاسیون و غربی‌شدن دانست. در مرتبه بعد، عدم استفاده از ظرفیت نهاد دین در جهت پرداختن و پاسخ‌گویی به مسائل جامعه در عصر کنونی موجب به حاشیه رفتن دین از عرصه‌های زندگی اجتماعی شده است. در راستای احیای کارکردهای اجتماعی نهاد دین، مطالعه تجربیات کشورهای مختلف می‌تواند افق‌های نوینی را در زمینه نگاه کارکردی به دین ارائه دهد. کشور ترکیه نیز تجربیات قابل‌توجه و البته متفاوتی را در زمینه نگاه کارکردی به دین داشته است و از این حیث، در این گزارش مطالعه سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور در گستره فراملی می‌تواند نکات قابل ملاحظه‌ای را برای عرصه تبلیغ دین با نگاه کارکردی ارائه دهد. همچنین واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی از حیث اینکه کشور ترکیه در دوره حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه در قامت یک رقیب تمدنی برای جمهوری اسلامی ایران درآمده، حائز اهمیت است.

نقطه‌نظرات / یافته‌های کلیدی

آغاز جدی و رسمی فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی عمدتاً در دوران نخست‌وزیری تورگوت اوزال (۱۹۸۳ میلادی) بود که در اواخر همین سال نیز اداره کل روابط خارجی سازمان دیانت تأسیس شد. پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در داخل و خارج از کشور به شکل قابل‌توجهی گسترش یافت و توسعه قدرت نرم ترکیه مبتنی‌بر ظرفیت‌های تاریخی و فرهنگی در جهان اسلام و بسط گفتمان اسلامی در سیاست خارجی این کشور، با رویکرد مورد نظر خود در عرصه بین‌الملل محوریت اساسی پیدا کرد.

به‌طور کلی کنشگران دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی به سه گروه تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

۱) سازمان دیانت ترکیه به‌عنوان نهاد متولی امور دینی در سطوح مختلف سیاستگذاری، اجرا و نظارت؛

۲) بازیگرانی که در کنار سازمان دیانت ترکیه و به شکل مستقیم در حوزه دیپلماسی امور دینی فعالیت دارند و شامل برخی از مؤسسات و مراکز غیردولتی، سازمان آموزش عالی ترکیه و بنیاد معارف ترکیه می‌شوند؛

۳) دستگاه‌های هموارساز (اثرگذار غیرمستقیم): مراد از دستگاه‌های هموارساز، دستگاه‌هایی است که هرچند به شکل اختصاصی فعالیت دینی و تبلیغی گسترده‌ای ندارند، اما زمینه را برای فعالیت‌های دینی و تبلیغی هموار می‌کنند و موجب کاهش حساسیت‌های فرهنگی و سیاسی در کشور هدف می‌شوند و تصویرسازی مثبتی از ترکیه در آن کشورها انجام داده و اعتمادآفرینی می‌کنند. این دستگاه‌های هموارساز شامل تیکا، سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک، دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی، هلال احمر، سازمان مدیریت بحران و بلایا، مؤسسه یونس امره،

سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند، سازمان رادیو و تلویزیون و خبرگزاری آناتولی هستند.
برخی از مهم‌ترین فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی شامل فعالیت‌هایی در حیطه مسجد، ساخت فیلم و سریال اسلامی با رویکرد بازنمایی تاریخ دولت‌های مسلمان ترک، فعالیت‌های علمی و آموزشی بین‌المللی در حوزه دین با سنخیت حمایت تحصیلی، توسعه روابط دینی با کشورهای اسلامی و حضور جدی در مجامع و رویدادهای بین‌المللی جهان اسلام و اعزام مبلغان دینی به خارج از کشور می‌شوند.
از تحلیل فعالیت‌ها و برنامه‌های دینی کشور ترکیه در گستره فراملی، مهم‌ترین سیاست‌های دینی و تبلیغی آن در این گستره به‌دست می‌آیند که عبارتند از:

۱) برجسته‌سازی هویت تاریخی عثمانی در کشورهای مربوط به این حوزه تمدنی به‌ویژه در کشورهای منطقه بالکان؛
۲) مشروعیت و مرجعیت‌آفرینی برای خود در جهان اسلام؛
۳) ارائه اسلام مدرن ترکی مبتنی‌بر سکولاریسم پنهان؛
۴) بهره‌گیری از ظرفیت اشتراک زبانی در گستره جهان ترک برای پیشبرد اهداف دیپلماسی امور دینی؛
۵) حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور (دیاسپورای ترک) و هدایت و مدیریت آنها.

گزارش حاضر، پژوهشی ارزیابانه در قبال دیپلماسی امور دینی در کشور ترکیه نیست و ارزیابی میزان موفقیت یا عدم موفقیت و نقد الگوی این کشور در دیپلماسی امور دینی، نیازمند پژوهشی مجزاست، اما در یک ارزیابی کلی می‌توان رویکرد کشور ترکیه در دیپلماسی امور دینی را رویکردی دوگانه دانست که در رفتارهایی همچون ساخت سریال‌هایی با ژانر عاشقانه که در برخی موارد فرهنگ برهنگی را ترویج می‌دهد، قابل مشاهده است. همچنین ازسوی‌دیگر، امر بسیار مهمی که در دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه قابل‌ملاحظه است، استفاده ابزاریِ حزب عدالت و توسعه از دین در جهت توسعه قدرت نرم خود است.

پیشنهاد راهکارهای تقنینی، نظارتی یا سیاستی

یکی از ویژگی‌های بارز دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه، اهتمام به مخاطب‌شناسی است؛ به شکلی که متناسب با مخاطبان، سیاست‌ها و برنامه‌ها طراحی می‌شوند، برای مثال با توجه به اینکه کشورهای منطقه بالکان بخشی از قلمرو امپراتوری عثمانی بودند و از نظر فرهنگی و دینی متأثر از عثمانی‌ها هستند، ازاین‌رو کشور ترکیه در فعالیت‌های دینی و تبلیغی در این منطقه عمدتاً بر روی میراث تاریخی مشترک عثمانی تأکید دارد. سازمان دیانت به‌عنوان نهاد سیاستگذار و مسئول در زمینه فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه است و به‌دلیل تمرکز مدیریتی در سیاستگذاری حوزه دین و تبلیغ در عرصه بین‌الملل توسط این سازمان، سطح همکاری بین‌بخشی و هماهنگی دستگاه‌های ذی‌ربط بسیار بالا است. مؤسسات غیردولتی نقش پررنگی در دیپلماسی امور دینی کشـــور ترکیه دارند که موجب کاهش حساسیت‌های فرهنگی و سیاسی در کشورهای مخاطب می‌شوند و نکته حائز اهمیت، هماهنگی و همسویی بسیار بالای فعالیت این مؤسسات غیردولتی با سیاست‌های سازمان دیانت اســـت. علاوه‌بر این، یکی از نکات قابل‌ملاحظه در دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی دستگاه‌های هموارساز است. درواقع دستگاه‌های هموارساز دستگاه‌هایی هستند که از طریق فعالیت‌های اجتماعی و بشردوستانه، زمینه را برای فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی فراهم می‌کنند و نقش پررنگی در تقویت و ترقی دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه دارند.
درنهایت مبتنی‌بر نتایج به‌دســـت آمده و در چارچوب ملاحظات و الگوهای بومی، راهکارها و پیشنهادهایی سیاستی جهت تقویت و بهبود وضعیت دیپلماسی امور دینی در جمهوری اسلامی ایران ارائه می‌شود:

۱) بازآرایی معماری نهادی عرصه دیپلماسی امور دینی با رویکرد رفع موازی‌کاری و تقویت انسجام کنشگران این عرصه؛
۲) الحاق رئیس کمیته امداد امام خمینی(ره) و رئیس هلال‌احمر به اعضای حقوقی شورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به‌منظور تقویت رویکرد هموارسازی و چندوجهی در دیپلماسی امور دینی؛
۳) حمایت از گسترش فعالیت‌های دینی و تبلیغی مؤسسات غیردولتی در گستره فراملی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

بنیان‌گذار جمهوری ترکیه، مصطفی کمال پاشا (آتاتورک)[1] این کشور را بر روی خرابه‌های امپراتوری عثمانی بنا کرد و ازاین‌رو ترکیه را می‌توان میراث‌دار اصلی عثمانی در نظر گرفت. امپراتوری عثمانی در طول چند سده (۱۲۹۹-۱۹۲۴ میلادی) بر بسیاری از اراضی جهان اسلام سیطره داشت و خود را داعیه‌دار خلافت اسلامی می‌دانست. عثمانی‌ها، مشروعیت سیاسی خود را از اسلام می‌گرفتند، به همین دلیل همواره رویکردی مسئولانه نسبت به حفظ و گسترش دین اسلام داشتند. با فروپاشی این امپراتوری، جمهوری ترکیه در چارچوب دولتی لائیک در سال ۱۹۲۳ میلادی تأسیس شد[2] و رویه‌ای متفاوت نسبت به دین در پیش گرفت. دولت تازه‌تأسیس ترکیه، به دنبال آغاز مسیری جدید برمبنای «اصول کمالیسم»[3] در عرصه کشورداری و حیات اجتماعی این کشور بود که در دهه‌های ابتدایی حکومت نیز رویکردی کنترلی نسبت به نهاد دین و همچنین سیاست محدودکننده در مورد فعالیت‌های مذهبی دینداران داشت [۱].

تاریخ جمهوری ترکیه، آکنده از تقابل جریان اسلام‌گرا با جریان سکولار بوده و سیر اسلام‌گرایی و حیات جریان اسلام‌گرا در طول تاریخ صدساله اخیر، همواره فرازوفرودهای زیادی را طی کرده است. جریان اسلام‌گرا در طی این تطور تاریخی از گفتمانی آرمان‌گرا که خود را در تقابل جدی با سکولاریسم می‌دید، به گفتمان عمل‌گرای حزب عدالت و توسعه[4] رسید که بر روی تأمین نیاز مردم و رفع مشکلات جامعه و گسترش اسلام اجتماعی و تربیت نسل جوان متدین[5] تأکید داشت [۲]. حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی، با رویکرد اسلام میانه در صحنه‌گردانی سیاسی کشور حاضر[6] و به مرور به قدرت بلامنازع ترکیه تبدیل شد. در این دوره استفاده از ظرفیت دین اسلام برای توسعه قدرت نرم ترکیه در کشورهای مسلمان و حفظ و توسعه گفتمان اسلامی در داخل و خارج از مرزهای کشور، محوریت اساسی در سیاست‌های کلان ترکیه پیدا کرد. البته گسترش مظاهر فرهنگ اسلامی در داخل و خارج از ترکیه، رسالتی ذاتی برای حزبی است که با حمایت جریان اسلام‌گرا به قدرت رسیده و بقای خود را نیز در حفظ و تقویت این گفتمان و جریان می‌داند. شایان ذکر است که رویکرد اسلامی این حزب متضمن نوعی سکولاریسم پنهان بوده و تفکیک نهاد دین از سایر نهادهای اجتماعی تاحدودی همچنان بر قوت خود باقی است.[7]

احمد داوود اغلو،[8] یکی از نظریه‌پردازان و صاحب‌منصبان سابق حزب عدالت و توسعه، معتقد بود که «ترکیه به‌دلیل موقعیت جغرافیایی و تاریخی ویژه خود دارای عمق راهبردی است» [۵]. بنابراین دولت حزب عدالت و توسعه براساس ظرفیت تاریخی -تأکید بر تاریخ امپراتوری عثمانی- و فرصت هم‌جواری جغرافیایی با شرق و غرب، اهتمام ویژه‌ای به موضوع توسعه روابط با کشورهای اسلامی در جهت افزایش قدرت نرم خود و ارتقای جایگاه کشور ترکیه در جهان ورزید. این درحالی است که تا پیش از ظهور این حزب، سیاست خارجی ترکیه عمدتاً خط سیر مشخصی براساس دو مؤلفه محوری «غرب‌گرایی» و «حفظ وضع موجود» داشت [۶].

در یک تقسیم‌بندی کلی ناظر بر این موضوع، می‌توان دو رویکرد کارکردی و هنجاری نسبت به دین را از هم تفکیک کرد که در

---

1. Mustafa Kemal (Atatürk)

۲. جمهوری ترکیه، در ۲۹ اکتبر ۱۹۲۳ میلادی به‌طور رسمی تشکیل شده و مصطفی کمال نیز به‌عنوان نخستین رئیس‌جمهور این دولت معرفی شد. تاریخ ۱ نوامبر سال ۱۹۲۲ میلادی به‌دلیل اعلام لغو نظام سلطنت در کشور ترکیه از اهمیت شایانی برخوردار است [۳].

۳. «اصول کمالیسم» در سال ۱۹۳۱ میلادی توسط حزب جمهوری خلق براساس ناسیونالیسم ترکی و در راستای ایجاد دولت - ملتی جدید در سرزمین ترکیه امروزی تنظیم شد که در سال ۱۹۳۷ میلادی در قانون اساسی این کشور به ثبت رسید. اصول کمالیسم، یک ایدئولوژی بود که بر کل ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ترکیه حاکم شد. اصول کمالیسم شامل ملی‌گرایی، سکولاریسم، جمهوری‌خواهی، دولت‌گرایی، انقلابی‌گری و اصلاح‌گری است [۴].

4. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)

۵. برگرفته از مصاحبه مجازی با ابوالحسن خلج‌منفرد، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۶. در انتخابات ۳ نوامبر سال ۲۰۰۲ میلادی، حزب عدالت و توسعه به رهبری اردوغان و همچنین حزب جمهوری خلق به رهبری دنیز بایکال وارد پارلمان شدند و صحنه‌گردانی کشور را برعهده گرفتند. این انتخابات سرآغاز حضور پررنگ حزب عدالت و توسعه در عرصه سیاسی کشور ترکیه بود که بیش از ۲۰ سال ادامه یافت [۵].

۷. برگرفته از مصاحبه مجازی با ابوالحسن خلج‌منفرد، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

8. Ahmet Davutoğlu

رویکرد کارکردی، دین در جایگاه پرداختن و پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی مردم قرار دارد و در رویکرد هنجاری، دین به‌مثابه یک الگوی زندگی برای مردم جامعه ارائه می‌شود. اتخاذ رویکرد کارکردی نسبت به دین، فرصت مناسبی را برای پرداختن به نیازها و مسائل جامعه مبتنی‌بر ظرفیت نهاد دین فراهم می‌آورد. جلوه‌های رویکرد کارکردی نسبت به دین در کشور ترکیه، در بسیاری از فعالیت‌های آموزشی (فعالیت‌های جدی در زمینه مدارس توسط جماعت‌های دینی) و اجتماعی (کمک‌های بشردوستانه و خیریه در داخل و خارج ترکیه) نمایان اســت.[1] در دوره حزب عدالت و توسعه نیز تلاش‌هایی در جهت احیای کارکرد اجتماعی نهاد دین شده است. شایان ذکر است که برخی از تجربیات مثبت و ارزنده جمهوری اسلامی ایران در زمینه کارکرد اجتماعی نهاد دین نیز مورد توجه دولتمردان حزب عدالت و توسعه در ترکیه قرار گرفته که نمونه بارز آن استفاده از ظرفیت مساجد ترکیه برای مقابله با کودتای نظامی سال ۲۰۱۶ میلادی است [۱].

درخصوص اهمیت موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی» همچنین می‌توان بیان داشت که کشور ترکیه، در دوران حزب عدالت و توسعه از یک‌سو در پی معرفی خود به‌عنوان کشوری پیشرو با نقش محوری در جهان اسلام است و ازسوی‌دیگر با توجه به تفسیر خاص خود از اسلام که در گزارش بدان پرداخته می‌شود، در یک رقابت تمدنی با جمهوری اسلامی ایران قرار دارد، ازاین‌رو واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور در گستره فراملی می‌تواند نگاهی واقعی، عمیق و به دور از افراط و تفریط نسبت به این رقیب تمدنی ارائه دهد.

علاوه‌بر این، همواره بررســی تجارب جهانی می‌تواند ایده‌ها و رهیافت‌های نوینی را برای بهره‌مندی در ســطوح سیاستی، راهبردی و برنامه‌ای و بصیرت لازم جهت مواجهه با آســیب‌ها و چالش‌های احتمالیِ مسیر را به سیاستگذاران بدهد. کشور ترکیه در دوره حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه، فعالیت‌های گسترده‌ای در زمینه‌های دینی و تبلیغی در داخل و خارج کشور داشته است. شایان ذکر است، برخی از نقاط افتراق دو کشــور ایران و ترکیه که بر سیاستگذاری دینی و تبلیغی در گستره فراملی اثرگذار هستند، شامل تفاوت‌های سیاسی دو کشــور، موقعیت بین‌المللی متفاوت، تفاوت گستره زبانی دو کشور در جهان، تفاوت‌های حوزه مالی و اقتصادی آنها و مواردی از این دست می‌شود. ازاین‌رو برخی معتقدند که به‌دلیل این تفاوت‌ها، بهره‌گیری از یافته‌های سیاستی و تجربیات موفق کشور ترکیه ملاحظاتی دارد و به‌سادگی قابل تجویز برای جمهوری اسلامی ایران نیست.[2] به‌نظر می‌رسد توجه به نکات زیر در این زمینه حائز اهمیت است:

۱) هرچند تفاوت‌های ساختاری، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بین دو کشور ایران و ترکیه وجود دارد، اما درعین‌حال اشتراکات و شباهت‌هایی فراوان نیز بین این دو کشور مشاهده می‌شود که برخی از آنها عبارتند از: مسلمان‌بودن مردم دو کشور، شباهت دو کشور در زمینه تنوع قومی، شباهت در زمینه تقابل دو جریان اسلامی و سکولار در تاریخ معاصر دو کشور، اشتراکات تاریخی دو کشور و غیره. درواقع می‌توان گفت که ایران و ترکیه، دو کشور همسایه با اشتراکات و شباهت‌های فراوان هستند؛

۲) یکی از زمینه‌های مشترک دو کشــور ایران و ترکیه که می‌تواند در این گزارش مورد توجه باشد، نزاع دو جریان سنت و مدرنیته است. با وجود اینکه در دو کشور ایران و ترکیه روند سکولار شدن با روی کار آمدن رضاخان و مصطفی کمال شروع شد، اما انقلاب اسلامی در ایران و فعالیت صدساله جریان‌های اسلام‌گرا در ترکیه (که در برخی ادوار حضور جدی در عرصه اجتماعی پیدا کرده‌اند) را می‌توان واکنشی برخاسته از نهاد سنت نســبت به فرایند غربی‌شدن در دو کشور دانست. درواقع می‌توان گفت که در هر دو کشور ایران و ترکیه به‌دلیل سابقه تمدنی اسلام، حذف کامل سنت‌ها موفقیت‌آمیز نبود و توسط جامعه این دو کشور به شکل‌های مختلفی پس‌زده شد. شایان ذکر است که انقلاب اسلامی ایران تأثیر بزرگی بر روی جریان

---

۱. نشست تخصصی دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی با موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی» با حضور صاحب‌نظران و نمایندگانی از دستگاه‌های ذی‌ربط، در محل مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ به شماره نامه ۱۶۲۰۰/۴۳۲۷-۸۲ برگزار شد. اعضای شرکت‌کننده در این نشست عبارتند از: مصطفی بروجردی (نماینده وزارت امور خارجه)، رضا دهقانی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)، حسن صادقیان (نماینده مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام) و محمدعلی فرطوسی (نماینده مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی).

۲. نشست کارشناسی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه و رایزنان فرهنگی ایران در این کشور، پیرو نامه به شماره ۱۶۲۰۰/۲۳۲۶-۸۲.

اسلام‌گرا در ترکیه داشته است و پس از انقلاب اسلامی ایران، جنبش‌ها و موج‌های اسلامی در کشور ترکیه افزایش یافت که با اعتماد به نفس بیشتری به دنبال بازگرداندن اسلام به متن زندگی، اجتماع و حتی سیاست بودند. طی روند پر فراز و نشیب جریان اسلام‌گرا در تاریخ ترکیه، از سال ۲۰۰۲ میلادی و با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، اسلام به شکل جدی‌تری وارد عرصه اجتماعی و سیاسی شده و گفتمان اسلامی مورد توجه دولتمردان این کشور قرار گرفت. بنابراین از جمله مهم‌ترین زمینه‌های مشترک و شباهت‌های دو کشور ایران و ترکیه در عصر کنونی، دغدغه اسلامی‌سازی در دو کشور است؛ هرچند این موضوع با کیفیت‌های گوناگون و رویکردهای متفاوتی در این دو کشور دنبال می‌شود [۱]؛

۳) ماهیت ساختار سیاسی دو کشور ایران و ترکیه تفاوتی اساسی دارد، به شکلی که جمهوری اسلامی ایران، نظامی است که اسلام سیاسی پایه و اساس آن بوده، اما دولت ترکیه، ماهیت سکولار داشته و در دوره حزب عدالت و توسعه عمدتاً به دنبال اسلام اجتماعی بوده است [۱]. با لحاظ این امر و در نظر گرفتن تفاوت بنیادین سیاسی دو کشور، اما برخی از تجربیات موفق کشور ترکیه در زمینه دیپلماسی امور دینی لزوماً ناشی از اندیشه سکولار نیست. بنابراین می‌توان در مواجهه با ایده‌های نوین و تجربیات موفق، با در نظر گرفتن ملاحظات مذکور، با به‌کارگیری آن ایده در چارچوب الگوهای بومی از منافع آن بهره‌مند شد. به تعبیر دیگر بهره‌مندی از یک ایده و تجربه به‌معنای تأیید ماهیت ساختار سیاسی آن کشور نبوده و صرفاً در این گزارش بررسی تجربه موردی موفق مورد تأکید است.

در گزارش حاضر، «سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی» با بهره‌گیری از مصاحبه‌های کارشناسی و برگزاری نشست تخصصی با صاحب‌نظران این حوزه و مسئولان مربوطه که تجربیات میدانی در کشور ترکیه داشته‌اند، مورد واکاوی و بررسی قرار می‌گیرد. علاوه‌بر این، بخشی از جمع‌آوری داده‌ها نیز از طریق روش کتابخانه‌ای و مطالعه منابع این حوزه به زبان‌های ترکی استانبولی و فارسی صورت گرفت. در پایان گزارش نیز مبتنی‌بر چارچوب‌های بومی کشور و برای پاسخ به مسائل حوزه دیپلماسی امور دینی و تبلیغی در جمهوری اسلامی ایران، راهکارها و پیشنهادهایی سیاستی ارائه می‌شود.

۲. نگاهی به تاریخچه فعالیت‌های دینی و تبلیغی ترکیه در داخل و خارج از کشور

در دوران امپراتوری عثمانی، امور مذهبی به رهبری «شیخ‌الاسلام»[1] (لقب رئیس مفتیان دولت عثمانی) و تحت مدیریت «سازمان مشیخت»[2] (دستگاه متولی امور دینی، قضایی، اوقاف و آموزش در دولت عثمانی) قرار داشت. در سال ۱۹۲۰ میلادی، ارائه خدمات دینی این کشور به «وزارت شریعت و اوقاف»[3] واگذار شد. سپس در ۳ مارس سال ۱۹۲۴ میلادی سازمان امور دیانت ترکیه برای مدیریت امور دینی تأسیس شد و تاکنون نیز این سازمان مسئولیت اصلی سامان‌بخشیدن به امور دینی در کشور ترکیه را برعهده دارد. از زمان تأسیس جمهوری ترکیه تا حدود سال ۱۹۵۰ میلادی که دولت لائیک به روی کار آمده بود، محدودیت‌های دینی و کنترل آزادی‌های مذهبی، به‌عنوان سیاست دینی توسط دولت پیگیری می‌شد. از سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۸۰ میلادی، با وجود اینکه اقداماتی در راستای آزادی‌های دینی صورت گرفت، اما همچنان سکولاریزاسیون نهادی تا حدودی دنبال می‌شد و سازوکارهای کنترل نهاد دین ادامه داشت [۱]. الحاق کشور ترکیه به سازمان کنفرانس اسلامی[4] در سال ۱۹۶۹ میلادی گام بزرگی در جهت توسعه ارتباطات این کشور با جهان اسلام بود. اکمل‌الدین احسان اوغلو[5] از کشور ترکیه در سال ۲۰۰۵ میلادی به سمت دبیرکل سازمان کنفرانس اسلامی برگزیده و پنج‌سال بعد نیز دوباره در این جایگاه ابقا شد که این موضوع

1. Şeyhülislam
2. Meşihat
3. Şer'iye ve Evkâf Vekâleti

۴. نام این سازمان از زمان تأسیس در سال ۱۹۶۹ تا سال ۲۰۱۱ میلادی «سازمان کنفرانس اسلامی» بود، سپس به «سازمان همکاری اسلامی» (OIC) تغییر یافت.
۵. او به مدت ۲۵ سال مدیرکل مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی (یکی از ارگان‌های فرعی سازمان کنفرانس اسلامی) بود [۷].

نشان از تداوم و استمرار روابط ترکیه با این کنفرانس سالیانه است [۷].

سال ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۷ میلادی را می‌توان دوره نگاه ابزاری به دین نامید. زیرا از هویت دینی برای مبارزه با اندیشه‌های چپ استفاده می‌شد، با وجود این اندیشه سکولاریسم همچنان حاکم بود، تاآنجاکه ممنوعیت عمومی حجاب و روســـری در دانشگاه‌ها آغاز شد [۱]. آغاز جدی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه هم‌زمان با نخست‌وزیری تورگوت اوزال[1] - مورخ ۱۸ دسامبر ۱۹۸۳ میلادی- بود. یکی از سیاست‌های حوزه دین کشور ترکیه در دوران تورگوت اوزال، فراهم آوردن زمینه برخی از آزادی‌های حوزه دین بود. اداره کل روابط خارجی سازمان دیانت که کلیه فعالیت‌های دینی و تبلیغی در عرصه بین‌الملل را برعهده دارد، در سال ۱۹۸۳ میلادی ایجاد شد. با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ میلادی –در این دوران تورگوت اوزال، هشتمین رئیس‌جمهور ترکیه بود- زمینه مناسبی برای فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و دینی ترکیه در کشورهای استقلال‌یافته ترک‌زبان (آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، قرقیزستان و ترکمنستان) فراهم شد. درواقع کشور ترکیه سعی داشت تا به نیاز دینی کشورهای استقلال‌یافته پاسخ دهد که این موضوع نفوذ سیاسی و فرهنگی کشور ترکیه در مناطق قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی را افزایش داد و ازسوی‌دیگر پشت‌پرده فعالیت‌های برون‌مرزی دینی در این دوران، جهت‌دهی انرژی اسلام‌گرایان به سمت خارج از مرزهای کشور بود. بنابراین با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال کشورهای مسلمان ترک‌زبان، آغاز فعالیت‌های جدی دینی و تبلیغی کشور ترکیه در عرصه بین‌المللی رقم خورد.[2]

پس از اینکه در سال ۱۹۹۷ میلادی ارتش بر علیه دولت اسلام‌گرای اربکان[3] کودتایی - مشهور به کودتای پست‌مدرن- تدارک دید و دولت به ارتش رسید، سیاست دینی شباهت بسیاری به اوایل دوره جمهوریت پیدا کرد و آزادی‌های دینی بسیار محدود شد و دین‌داران تحت فشار قرار گرفتند [۱].

از سال ۲۰۰۲ میلادی به بعد، دوره آشـــتی دولت با دین و دینداران بود. در این دوران که حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه با حمایت‌های اسلام‌گرایان و جماعت‌های دینی[4] به قدرت رســـید، فضا برای فعالیت‌های دینی فراهم شد و دینداران آزادی عمل بیشتری پیدا کردند که برخی از مهم‌ترین آنها شامل بازگشایی برخی از مدارس امام‌خطیب و دانشکده‌های الهیات، لغو ممنوعیت حجاب و ارائه آموزش قرآن می‌شود [۱]. حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه در مدتی که در صحنه سیاسی کشور ترکیه حاضر است، تحولاتی را پشت سر گذاشت که در سیاست دینی ترکیه در داخل و خارج از کشور بی‌تأثیر نبود. با پیروزی حزب عدالت و توسعه، پرسشگری از ماهیت و کارکرد اسلام‌گرایی در ترکیه در کانون توجه سیاست‌پژوهان فرهنگی قرار گرفت. این حزب در آغاز کار با دوری از سنت فکری اسلام‌گرایان سنتی در سیاست، رویکردی میانه، محافظه‌کار و لیبرال اتخاذ کرد و به تحکیم قدرت از طریق کارآمدی سیاسی و اقتصادی پرداخت. پس از انتخابات سراسری ۲۰۰۹ میلادی در ترکیه و تثبیت قدرت حزب عدالت و توسعه در عرصه سیاسی کشور و انتخاب فردی از این حزب به سمت ریاست جمهوری، دوران اقتدار کامل این حزب شروع شد که به‌طور هم‌زمان شکاف میان خود اسلام‌گراها در حال افزایش بود. حزب عدالت و توسعه در این دوره در عرصه سیاست

---

1. Turgut Özal

۲. مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۱ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

3. Necmettin Erbakan

۴. از سال ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۳ میلادی، «جماعت گولن» (جماعت گولن یکی از بزرگترین جماعت‌های کشور ترکیه بوده و مؤسس این جماعت فتح‌الله گولن است. این جماعت علت انحطاط امت اسلامی را افلاس روحی مسلمانان و راه علاج آن را تربیت اسلامی جامعه می‌دانند. تمرکز این جماعت مذهبی بر روی مؤسسات و مراکز آموزشی و تربیتی است. همچنین اعضای این جماعت در سال ۲۰۱۶ میلادی محکوم به انجام کودتا علیه دولت شدند.) نقش فزاینده‌ای در روی کارآمدن و کادرسازی دولت اردوغان داشته است. پس از کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶ میلادی، به مرور «جماعت منزل» (جماعت منزل یا همان جماعت سمرقند از شاخه خالدیه طریقت نقشبندیه هستند. مؤسس این جماعت عبدالحکیم ارول معروف به عبدالحکیم الحسینی (۱۹۰۲-۱۹۷۲ میلادی) است. اندیشه‌های این جماعت به‌شدت به شیوه مرید و مرادی بوده و مرید حق اندیشه ندارد و اطاعت بی‌چون و چرا از مرشد ضروری است. زیرا براساس تفکرشان همه علوم، فیوضات و انوار است و به‌وسیله مرشد به مرید می‌رسد. این جماعت فعالیت رسانه‌ای خود را تحت پوشش گروه رسانه‌ای سمرقند انجام می‌دهند و شرکت‌های بسیاری داشته و در عرصه بهداشت سرمایه‌گذاری عظیمی انجام داده‌اند). جای جماعت گولن را پر کردند. می‌توان گفت که در حال حاضر دو «جماعت منزل» و «جماعت اسکندرپاشا» (جماعتی از شاخه خالدیه طریقت نقشبندیه که به لحاظ آیین‌های سنتی تصوف نیز همچون دیگر جماعت‌های تقشبندیه هستند. برخی از نظرات قابل توجه این جماعت ناظر بر رویکرد آنها به ایجاد آشتی و تعادل میان سنت و مدرنیته است. در مجله اسلام که منتسب به این جماعت است، سعی می‌شود که به‌طور اساسی هماهنگی اسلام با مدرنیته اثبات شود). در دولت ترکیه نفوذ بالایی دارند، که هر دو نیز منشعب از «طریقت نقشبندیه» (این طریقت، بزرگترین طریقت کشور ترکیه بوده که در تمام عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، بهداشتی و اقتصادی فعالیت گسترده دارد. این طریقت نام خود را از بهاءالدین نقشبند (قرن ۸ هجری قمری و ۱۴ میلادی) گرفته است. طریقت نقشبندیه تأکید بسیاری بر سنی‌گری و شخصیت ابوبکر دارد. اردوغان و بسیاری از اعضای حزب عدالت و توسعه از منتسبان به این طریقت هستند). در سال‌های اخیر، «جماعت اسماعیل آقا» (جماعتی از شاخه خالدیه طریقت نقشبندیه که بر اندیشه اهل‌سنت استوار هستند. آغاز تولد این جماعت توسط محمود افندی در سال ۱۹۵۴ میلادی در مسجد اسماعیل آقا واقع در محله فاتح استانبول بوده است. این جماعت گویش عرفانی بسیار پررنگی داشته و انتساب به یک شیخ در این جماعت ضروری است. همچنین این جماعت دارای مراکز مختلف آموزشی و فرهنگی هستند). نیز نزدیکی بالایی با دولت اردوغان پیدا کرده است. به‌طور کلی این جماعت‌ها با توسل به شرکت‌های بزرگ اقتصادی، رشد روزافزونی پیدا کرده‌اند و دولت نیز به‌صورت هدفمندی به دنبال سامان‌دهی و تقویت آنها در سیاست و جامعه است [۸] و [۹].

خارجی به دنبال نمایش و صدور الگوی نظام فکری و سیاسی خود به کشورهای عربی دستخوش انقلاب در منطقه بود که به سمت حمایت و پیوند ایدئولوژیک با نیروهای اخوان‌المسلمین حرکت کرد. در پی کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶ میلادی و گسست برخی از اسلام‌گرایان از یکدیگر (حزب حاکم و جماعت گولن) که تأثیر منفی بر روی دیپلماسی فرهنگی و دینی کشور ترکیه نیز داشت، برخی از تحولات اساسی در کشور روی داد که عبارتند از: شخصی‌شدن قدرت و سیاست به رهبری بلامنازع رجب طیب اردوغان[1] و همچنین افزایش توجه به سازمان دیانت ترکیه، در حدی که به مهم‌ترین سازمان سیاسی و مذهبی ترکیه تبدیل شد و همچنین تخصیص بودجه قابل توجهی برای مدارس امام خطیب و استفاده از آنها به شکل گسترده‌تر در نهادهای حاکمیتی، قضایی و امنیتی [۸].

به‌طور کلی می‌توان گفت که پس از تکیه‌زدن حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه بر مسند قدرت، اسلام جایگاه مهمی در سیاست خارجه و دیپلماسی فرهنگی کشور ترکیه یافت و فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی این کشور نیز به شکل محسوسی افزایش پیدا کرد. در دوره حزب عدالت و توسعه توجه دولت به سازمان دیانت – به‌عنوان نهاد عهده‌دار امور دینی- به شکل قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت[2] و در این دوره سازمان دیانت وظایف و اختیارات خود را براساس مقتضیات زمان به‌روزرسانی و پیاده و به‌صورت حرفه‌ای‌تر در داخل و خارج از کشور دنبال کرد [۱۰]. دولت حزب عدالت و توسعه به مرور به دنبال رسیدن به جایگاه رهبری جهان اسلام به‌عنوان میراث‌دار خلافت عثمانی بود و می‌توان گفت که در این برهه، رویکردی فعال رفته‌رفته جایگزین رویکرد به نسبت منفعلی شد که پیش از سال ۲۰۰۲ میلادی در زمینه دیپلماسی امور دینی ترکیه حاکم بود. به‌بیان‌دیگر پیش از سال ۲۰۰۲ میلادی عمده فعالیت سازمان دیانت با هدف پاسخ به نیاز دینی مسلمانان بود، اما پس از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، سازمان دیانت فراتر از پاسخ به نیازهای دینی مردم رفته و توسعه فضای دینی و گفتمان اسلامی را مورد هدف قرار داد.[3] در این دوره فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی ترکیه در ابعاد مختلف و قالب‌هایی متنوعی اعم از ساخت و مرمت مساجد، فعالیت‌های رسانه‌ای، فعالیت‌های علمی و آموزشی، حضور جدی در رویدادهای بین‌المللی جهان اسلام، کمک‌های خیریه و اعزام مبلغان دینی به خارج از کشور گسترش پیدا کرد.

۱. «Recep Tayyip Erdoğan» سیاستمدار اهل ترکیه است که از سال ۲۰۱۴ میلادی به‌عنوان دوازدهمین رئیس‌جمهور ترکیه فعالیت می‌کند. او پیشتر از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۴ میلادی نیز نخست‌وزیر ترکیه و از سال ۱۹۹۴ تا ۱۹۹۸ میلادی، شهردار استانبول بود. او همچنین یکی از بنیان‌گذاران و رهبر حزب عدالت و توسعه است.

۲. بودجه دولتی سازمان دیانت ترکیه از سال ۲۰۰۲ میلادی که حزب عدالت و توسعه تازه به عرصه سیاسی کشور آمده بود تا سال ۲۰۲۳ میلادی که حدود ۲۱ سال از دوران صحنه‌گردانی سیاسی این حزب می‌گذشت، حدود ۶۵ برابر شده است (بودجه دولتی سازمان دیانت در سال ۲۰۰۲ میلادی به میزان ۵۵۵،۰۰۰،۰۰۰ لیر و در سال ۲۰۲۳ میلادی به میزان ۳۵،۹۱۰،۰۰۰،۰۰۰ لیر افزایش یافت.) و همچنین تعداد کارکنان این سازمان از سال ۲۰۰۳ میلادی تا ۲۰۲۲ میلادی حدود دو برابر شده است (تعداد کارکنان سازمان دیانت در سال ۲۰۰۳ میلادی ۷۴۱۰۸ نفر بود و در سال ۲۰۲۲ میلادی به ۱۴۱۱۵۹ نفر افزایش یافت). بنابراین می‌توان گفت که سازمان دیانت در دوران حزب عدالت و توسعه از نظر کمّی رشد قابل توجهی داشته است [۵]، [۱۰] و [۱۱].

۳. مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۱ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۳. کنشگران دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

بازیگران عرصه دین کشور ترکیه در گستره فراملی را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: «دستگاه متولی و سیاستگذار امور دینی» که همان سازمان دیانت ترکیه است، «بازیگران با اثرگذاری مستقیم» و «دستگاه‌های هموارساز» (بازیگران با اثرگذاری غیرمستقیم). سازمان دیانت ترکیه، مسئولیت اصلی در ارائه خدمات دینی و فعالیت‌های تبلیغی در داخل و خارج از کشور و همچنین سیاستگذاری این عرصه را برعهده دارد. بازیگران با اثرگذاری مستقیم، کلیه دستگاه‌ها، مؤسسات و مراکزی را شامل می‌شوند که در کنار سازمان دیانت، در زمینه دیپلماسی امور دینی مشغول به فعالیت‌های دینی و تبلیغی در خارج از کشور هستند؛ مؤسسات و مراکز غیردولتی (بنیاد دیانت ترکیه، اتحادیه اسلامی ترکی، بنیاد هم‌بستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان و مرکز تحقیقات اسلامی)، سازمان آموزش عالی ترکیه و بنیاد معارف ترکیه ازجمله بازیگران با اثرگذاری مستقیم محسوب می‌شوند. دستگاه‌های هموارساز (بازیگران با اثرگذاری غیرمستقیم)، بازیگرانی هستند که هرچند به‌طور ویژه فعالیت دینی و تبلیغی مستقیم نمی‌کنند، اما زمینه را برای فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی ترکیه فراهم و هموار می‌سازند و به‌دلیل برجستگی و نقش منحصربه‌فردی که این دستگاه‌ها در منظومه دیپلماسی امور دینی در کشور ترکیه دارند، بررسی آنها در این گزارش از ضرورت بالایی برخوردار است.[۱] دستگاه‌های هموارساز عمدتاً به سه دسته قابل تقسیم هستند:

۱) دستگاه‌هایی با جنس فعالیت‌های اجتماعی، ازجمله آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه و سازمان مدیریت بحران و بلایا و هلال‌احمر که عمدتاً مشغول فعالیت‌های بشردوستانه و کمک‌های خیریه هستند؛

۲) دستگاه‌هایی با جنس فعالیت‌های فرهنگی که شامل سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند، مؤسسه یونس امره، سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک، سازمان رادیو و تلویزیون و آژانس خبری آناتولی می‌شوند؛

۳) دستگاه هماهنگ‌کننده فعالیت‌های عرصه دیپلماسی عمومی که همان دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی کشور ترکیه است. در این میان، بازیگران دسته اول (اجتماعی) موجب اعتمادآفرینی نسبت به کلیه فعالیت‌های دیپلماسی فرهنگی ترکیه در کشورهای مقصد و مخاطب می‌شوند و بازیگران دسته دوم (فرهنگی) در راستای تقویت ارتباطات مبتنی‌بر نقاط فرهنگی مشترک و ارتقای وجهه کشور ترکیه در قبال مخاطبان کشورهای خارجی گام برمی‌دارند. دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی نیز وظیفه هماهنگی و تسهیلگری سازمانی در حوزه دیپلماسی عمومی و فرهنگی را برعهده دارد و از این حیث مسیر را برای دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه هموار و فراهم می‌کند.

۳-۱. سازمان دیانت ترکیه

سازمان دیانت ترکیه[۲] در سال ۱۹۲۴ میلادی و مبتنی‌بر اصل (۱۳۶) قانون اساسی این کشور ایجاد شد.[۳] این سازمان، متولی رسمی امور دینی و تبلیغی کشور ترکیه بوده و ازجمله فعالیت‌های آن شامل ارشاد و روشنگری دینی، برگزاری امور عبادی و خدمات مساجد، صدور فتوا، خدمات پخش و انتشار و خدمات آموزشی دینی است. اداره‌کل روابط خارجی[۴] ذیل سازمان دیانت، عهده‌دار فعالیت‌های برون‌مرزی این سازمان است [۱]. اداره کل روابط خارجی در تاریخ ۱۹۸۳/۱۲/۱۳ میلادی تأسیس شد. به‌طورکلی این اداره‌کل به دو زیرمجموعه «مشاوره خدمات مذهبی»[۵] و «وابسته‌های خدمات مذهبی»[۶] تقسیم می‌شود [۱۲]. طبق قوانین مربوطه[۷] ازجمله مهم‌ترین وظایف این اداره‌کل عبارتند از:

- انجام خدمات دینی و آموزه‌های مذهبی به اتباع خود در خارج از کشور از طریق همکاری با مراجع ذی‌ربط در چارچوب قراردادها و روابط

---

۱. برگرفته از مصاحبه حضوری با حسن صادقیان، رئیس اداره مشترک‌المنافع و ترکیه در مجمع جهانی اهل‌بیت (ع) در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۶ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı

۳. اصل (۱۳۶) قانون اساسی ترکیه: «سازمان دیانت که جزئی از تشکیلات اداری دولت محسوب می‌شود، در راستای اصل لائیک و بدون ورود به هرگونه اندیشه و نظر سیاسی، هم‌بستگی و وحدت ملی را هدف خود قرار داده و وظایف ذکر شده در قانون خاص را به‌جا می‌آورد».

4. Yurt Dışı Teşkilatı

5. Din Hizmetleri Müşavirlikleri

6. Din Hizmetleri Ataşelikleri

۷. قانون شماره ۶۳۳ (۱۹۸۳/۱۲/۳۱) و ماده (۱۴۱) از قانون شماره ۷۰۳.

بین‌المللی و همچنین کمک به جوامع خویشاوند و سایر اقوام مسلمان در این امور دینی؛
- تعیین نیازهای آموزشی کارکنان اعزامی به خارج از کشور و تهیه طرح‌های آموزشی با همکاری واحدها، نهادها و سازمان‌های ذی‌ربط، انجام امور مربوط به انتخاب کارکنان و آمادگی آنان برای این وظایف و همچنین تعیین یک نفر به‌عنوان هماهنگ‌کننده امور در جاهایی که در آنجا سازمان حضور ندارد؛
- ارائه آموزش تخصصی با همکاری مؤسسات و سازمان‌های ذی‌ربط به پرسنلی که در خارج از کشور خدمت خواهند کرد و اعزام پرسنل دارای تحصیلات عالی دینی که مهارت زبان خارجی دارند به خارج از کشور و افزایش دانش و تجربیات آنان؛
- پیگیری، بررسی و ارزیابی مطالعات انجام‌شده در خارج از کشور در مورد اسلام و سایر ادیان؛
- انجام مطالعات لازم در رابطه با سایر ادیان، نهادها، سازمان‌ها و جوامع؛
- همکاری با واحدها، مؤسسات و سازمان‌های ذی‌ربط در مورد موضوعاتی که در حیطه مسئولیت سازمان دیانت و در چارچوب روابط با اتحادیه اروپاست؛
- برگزاری جلسات شورا در سطح بین‌المللی؛
- سازمان‌دهی خدمات مذهبی در خارج از کشور به‌منظور افزایش بهره‌وری و انجام مطالعاتی برای تعیین صلاحیت مأموران در این مناطق؛
- انجام کارها و معاملات در حوزه زیرساخت‌ها و تأسیسات مربوطه به امور مذهبی که به اجرای مؤثر و کارآمد خدمات مذهبی در خارج از کشور کمک می‌کند [۱۲].

سازمان دیانت ذیل این اداره کل، ساختاری به نام «رایزنی امور دینی» ایجاد کرده که نماینده سازمان در سفارتخانه‌های ترکیه در کشورهای مختلف است. درواقع رایزنی امور دینی، زمینه‌ای برای هم‌گرایی، همکاری بین‌بخشی و هماهنگی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه را فراهم می‌آورد. رایزنی امور دینی کشور ترکیه عمدتاً در کشورهای اسلامی حضور دارند.[۱]

اداره کل خدمات حج و عمره[۲] ذیل سازمان دیانت، عمده مسئولیت‌های حوزه حج و عمره را برعهده دارد[۳] و از این حیث حیطه وظایفش تا حدودی مربوط به بین‌الملل است. در سال ۱۹۷۸ میلادی سازمان دیانت برای اولین‌بار سفر حج را ترتیب داد و به دنبال عملکرد موفقیت‌آمیز آن، اداره کل خدمات حج و عمره در سال ۱۹۷۹ میلادی تشکیل شد و درواقع از این پس امور مربوط به حج به سازمان دیانت محول شد. کلیه اختیارات و وظایف اجرایی مربوط به امور حج و زیارت با تصمیم هیئت‌وزیران به سازمان دیانت واگذار شد. همچنین بعد از سال ۱۹۸۹ میلادی به برخی از آژانس‌های سیاحتی به‌صورت محدود اجازه فعالیت در بخش حج و زیارت داده شد [۱۰]. شیوه انتخاب افراد برای اعزام به زیارت حج به شکل قرعه‌کشی انجام می‌شود.[۴] برگزاری سفرهای حج و عمره به‌نحوی است که به‌ازای هر ۲۰۰ نفر یک رئیس کاروان و یک راهنمای زن حضور دارد و همچنین به‌ازای هر ۴۰ نفر یک کارشناس مذهبی تعیین می‌شود [۱۳].

۲-۳. بازیگران با اثرگذاری مستقیم

۳-۲-۱. مؤسسات و مراکز غیردولتی

الف) بنیاد دیانت ترکیه[۵]: این بنیاد در ۱۳ مارس سال ۱۹۷۵ میلادی تأسیس شد. این بنیاد، هرچند از پرداخت مالیات معاف بوده، اما

---

۱. برگرفته از مصاحبه حضوری با حسن صادقیان، رئیس اداره مشترک‌المنافع و ترکیه در مجمع جهانی اهل‌بیت(ع) در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۶ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

2. Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü

۳. طبق قانون شماره ۶۳۳ و ۷۰۳ کشور ترکیه، وظایف اصلی اداره کل خدمات حج و زیارت عبارتند از:
- انجام اقدامات لازم در داخل و خارج از کشور به‌منظور برگزاری مناسک حج و عمره، به شکل مناسب، سالم و ایمن، به‌نحوی که از حقوق افراد حمایت شود. همچنین سازمان‌دهی، انجام و نظارت بر خدمات و فعالیت‌ها در زمینه همکاری با کشورهای، مؤسسات و سازمان‌های مرتبط می‌پردازد.
- کارهای لازم برای حصول اطمینان از اجرای صحیح قربانی در ایام حج را انجام می‌دهد.
- این اداره کل، با همکاری واحدها، نهادها و سازمان‌های ذی‌ربط، ارائه آموزش برای مشمولان حج و عمره و همچنین کارکنان این حوزه، را صورت می‌دهد.
- خرید خدمات در مورد موضوعاتی که در حوزه مسئولیت خود است.

۴. بر این اساس، کسانی که برای اولین‌بار پیش ثبت‌نام می‌کنند، یک شانس قرعه، سال دوم ۴ (دو ضرب در دو، مساوی چهار می‌شود) شانس قرعه، سال سوم ۹ شانس قرعه و سال چهارم ۱۶ شانس قرعه خواهند داشت. درنتیجه، فرصت برنده شدن در قرعه‌کشی برای کسانی که از سال‌های گذشته منتظر بودند، بیشتر فراهم است. همچنین درصورتی که فرد پس از اولین درخواست واجد شرایط قرعه‌کشی نباشد، ثبت‌نام او به‌صورت خودکار در سال‌های بعد به‌صورت الکترونیکی تمدید می‌شود.

5. Türkiye Diyanet Vakfı

دارای شخصیت حقوقی خصوصی است. بالاترین بخش تصمیم‌گیری بنیاد، مجمع عمومی آن است که به نظارت و بازرسی از بنیاد می‌پردازد [۱]. این بنیاد در ۱۴۹ کشور جهان در حال فعالیت است [۵] و در ارتباطی تنگاتنگ با سازمان دیانت ترکیه قرار دارد و بسیاری از طرح‌ها و برنامه‌های سازمان را به لحاظ اقتصادی تأمین می‌کند.[۱]

ب) اتحادیه اسلامی ترکی (دیتیب)[۲]: اتحادیه اسلامی ترکی در تاریخ ۱۹۸۴/۰۷/۰۵ میلادی، به‌منظور انجام فعالیت‌های مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و ورزشی و هماهنگی فعالیت انجمن‌های وابسته به‌خود در کشور آلمان و با رعایت قوانین این کشور تأسیس شد. هنگام تأسیس اتحادیه اسلامی ترکی، ۱۳۵ انجمن ذیل این اتحادیه فعالیت داشت که امروزه تعداد این انجمن‌ها به میزان ۹۶۰ عدد رسیده است [۱۴].

ج) بنیاد هم‌بستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان[۳]: این بنیاد خیریه در آنکارا فعالیت دارد که هدفش پشتیبانی از برنامه‌های داخلی و خارجی سازمان دیانت است. آغاز فعالیت این بنیاد در سال ۱۹۹۷ میلادی با ساخت مسجد توکیو در ژاپن بود که رفته‌رفته فعالیت خود را در خود ترکیه و سایر کشورها گسترش داد. این بنیاد در سال ۲۰۰۳ میلادی با نام بنیاد خدمات مذهبی و اجتماعی مشغول به فعالیت بود که در سال ۲۰۱۷ میلادی با نام بنیاد هم‌بستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان به فعالیت خود را ادامه داد [۱۵] و [۱۶].

د) مرکز تحقیقات اسلامی (ایسام): ایسام در سال ۱۹۸۹ میلادی، با هدف آموزش و ترویج تاریخ، فرهنگ و تمدن ترکی-اسلامی به شیوه علمی ایجاد شده و از طرح‌های علمی و پژوهشی ملی و بین‌المللی در این راستا حمایت می‌کند. این مرکز، دایره‌المعارف، مجلات و کتاب‌های تخصصی منتشر کرده و اقدام به برگزاری همایش می‌کند و همچنین با راه‌اندازی برخی کتابخانه‌ها به محققان خدمات علمی ارائه می‌دهد. ایسام با تحقیق و پژوهش در زمینه علوم اسلامی نقش مؤثری در مطالعات اسلامی در ترکیه، خاورمیانه، آسیای مرکزی، بالکان و شمال آفریقا ایفا می‌کند [۱۰] و [۱۵].

۳-۲-۲. سازمان آموزش عالی ترکیه[۴]: این سازمان در سال ۱۹۸۱ میلادی تأسیس شد و مبتنی‌بر اصول (۱۳۱ و ۱۳۲) قانون اساسی این کشور، کلیه سیاستگذاری‌های مربوط به آموزش عالی به‌عهده این سازمان است [۱۵]. با توجه به اینکه موضوعاتی از قبیل جذب دانشجویان بین‌المللی برعهده این سازمان است، حوزه آموزش مفاهیم دینی در دانشگاه به دانشجویان بین‌المللی نیز در حیطه این سازمان قرار می‌گیرد و از این حیث این سازمان نقش مهمی در حیطه آموزش دین به خارجیان دارد.[۵]

۳-۲-۳. بنیاد معارف ترکیه[۶]: این بنیاد، یک نهاد غیرانتفاعی است که در تاریخ ۲۰۱۶/۰۶/۱۷ میلادی و به‌موجب قانون شماره ۶۷۲۱ کشور ترکیه با هدف خدمات آموزشی در خارج از کشور - از مقطع پیش‌دبستانی تا آموزش عالی - تأسیس شد [۱۷]. در مدارس منتسب به بنیاد معارف ترکیه، علاوه‌بر زبان ترکی، آموزش دینی نیز مورد توجه است. این بنیاد، پس از کودتای نافرجام ۱۵ ژوئیه ۲۰۱۶ میلادی،[۷] ایجاد شد و مدارس خارج از کشور منتسب به جریان حامی کودتا -که ذیل یکی از طریقت‌های دینی ترکیه فعالیت داشت- را تصاحب کرد.[۸] همچنین شایان ذکر است که این مدارس بسیار مورد توجه دولت ترکیه قرار دارد و از این حیث دارای اهمیت بسیاری است.[۹]

---

۱. برگرفته از مصاحبه مجازی با ابوالحسن خلج‌منفرد، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

2. Diyanet Işleri Türk Islam Birliği (Ditib)

3. Uluslararası Müslüman Topluluklarla Dayanışma Vakfı (MÜSDAV)

4. Yükseköğretim Kurulu (Yök)

۵. مطرح‌شده در نشست تخصصی با موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی» با حضور صاحب‌نظران و نمایندگانی از دستگاه‌های ذی‌ربط، در محل مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ به شماره نامه ۱۶۲۰۰/۴۳۲۷-۸۲. اعضای شرکت‌کننده عبارتند از: مصطفی بروجردی (نماینده وزارت امور خارجه)، رضا دهقانی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)، حسن صادقیان (نماینده مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام) و محمدعلی فرطوسی (نماینده مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی).

6. Türkiye Maarif Vakfı

۷. هرچند پیرامون این کودتا، نظرات ضد و نقیضی یافت می‌شود، اما از نظر دولتمردان ترکیه، این کودتا توسط جریان منتسب به فتح‌الله گولن (رهبر یکی از طریقت‌های ترکیه) رخ داد و از آن پس این جریان دینی و عوامل مرتبط با آن با حرکت تلافی‌جویانه مورد انتقام دولت و نهادهای قضایی و امنیتی قرار گرفتند [۲].

۸. نشست کارشناسی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه و رایزنان فرهنگی ایران در این کشور، پیرو نامه به شماره ۱۶۲۰۰/۲۳۲۶-۸۲.

۹. برگرفته از مصاحبه تلفنی با محمود صدقی‌زاده، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۶ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۳-۳. دستگاه‌های هموارساز (بازیگران با اثرگذاری غیرمستقیم)

۳-۳-۱. آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه (تیکا):[1] این آژانس در سال ۱۹۹۲ میلادی با هدف ایجاد همکاری قوی کشور ترکیه با جمهوری‌های تازه‌تأسیس و کشورهای همسایه ایجاد شد. البته امروزه فعالیت‌های این آژانس در پنج قاره جهان (۶۱ کشور) صورت می‌پذیرد [۱۶] و [۱۸]. این آژانس ذیل وزارت فرهنگ و گردشگری ترکیه است و عمده فعالیت‌های آن عبارتند از:

- **فعالیت‌های آموزشی:** ساخت مدرسه و تأسیسات آموزشی، تعمیر و نوسازی مدارس و اماکن آموزشی، تجهیزات مدرسه و تأسیسات آموزشی، آموزش حرفه‌ای به معلمان و حمایت از تحصیل دانش‌آموزان.
- **فعالیت حوزه سلامت:** ساخت بیمارستان و تأسیسات بهداشتی، نوسازی بیمارستان و مراکز بهداشتی، ارائه تجهیزات بیمارستانی و بهداشتی و حمایت از آموزش پزشکان و کارکنان این حوزه.
- **فعالیت‌های تولیدی:** ایجاد تأسیسات، ارائه تسهیلات پشتیبانی تعمیر و نوسازی، پروژه‌های پشتیبانی‌شده و حمایت از آموزش کارکنان خبره.
- **میراث فرهنگی و تاریخی:** بازسازی و مرمت آثار [۱۸].

۳-۳-۲. سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک:[2] پس از انحلال اتحاد جماهیر شوروی، فرصت بین‌المللی برای کشورهای ترک‌زبان در جهت توسعه روابط فراهم شد. سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک نیز با هدف هم‌گرایی فرهنگی کشورهای ترک‌زبان ایجاد شد. این سازمان، در سال ۱۹۹۳ میلادی توسط ترکیه، آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، قرقیزستان و ترکمنستان تأسیس شد و محلی برای گفتگو و تعامل فرهنگی جهان ترک محسوب می‌شود و در راستای ترویج فرهنگ، هنر و زبان ترکی فعالیت دارد [۱۹].

۳-۳-۳. دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی:[3] با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی، نوآوری‌هایی در سیاست خارجه ترکیه ایجاد و عرصه دیپلماسی عمومی برمبنای برخی از اصول بازسازی شد. در همین راستا این دفتر به‌منظور تسریع در فرایند تصمیم‌گیری‌های این حوزه و تقویت همکاری و هماهنگی بین نهادهای دولتی و غیردولتی در جهت افزایش قدرت نرم ترکیه تأسیس شد [۲۰].

۳-۳-۴. هلال احمر:[4] طبق موافقت‌نامه ژنو در سال ۱۸۶۴ میلادی، صلیب سرخ با هدف تخفیف آلام انسانی و حفظ و پیشرفت بهداشت عمومی تشکیل شد که در سال ۱۸۷۶ میلادی دولت عثمانی به جای استفاده از نشان صلیب سرخ از معکوس رنگ پرچم خود - یعنی هلال‌احمر در زمینه سفید- برای این نهاد بشردوستانه استفاده کرد که بعدها بسیاری از کشورهای اسلامی نیز آن را به‌عنوان نشان جمعیت ملی خود به‌کار بردند [۲۱]. امروزه سازمان هلال‌احمر در ۳۵ کشور خارجی فعالیت‌های بشردوستانه دارد [۲۲].

۳-۳-۵. سازمان مدیریت بحران و بلایا:[5] **این** سازمان در تاریخ ۱۷ دسامبر ۲۰۰۹ میلادی با هدف ارائه خدمات برای مقابله با بلایا و شرایط اضطراری در داخل کشور و ایجاد هماهنگی و همچنین اجرای فعالیت‌های بشردوستانه در خارج از کشور تأسیس شد [۲۳].

۳-۳-۶. مؤسسه یونس امره:[6] مؤسسه یونس امره در سال ۲۰۰۷ میلادی (شروع فعالیت از سال ۲۰۰۹ میلادی) با هدف گسترش تبادلات فرهنگی ترکیه با دیگر کشورها و همچنین ارائه خدمات در زمینه زبان و فرهنگ کشور ترکیه برای مخاطبان خارجی ایجاد شد. به‌طور کلی فعالیت‌های مؤسسه یونس امره، شامل دو مورد یعنی آموزش زبان ترکی و فعالیت‌های علمی، فرهنگی و هنری است [۳۴].

۳-۳-۷. سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند:[7] این سازمان، مطابق قانون شماره ۵۹۷۸، در تاریخ ۶ آوریل ۲۰۱۰ میلادی تأسیس شد و فعالیت‌هایی را در سه حوزه اتباع ترک مقیم خارج از کشور (دیاسپورای ترک)، جوامع خویشاوند و دانشجویان بین‌المللی آغاز کرد. این سازمان ذیل وزارت فرهنگ و گردشگری ترکیه است و بخشی از بودجه این سازمان از سوی وزارت فرهنگ و گردشگری و بخش

1. Türk Işbirliği Ve Koordinasyon Ajansı
2. TÜRKSOY
3. Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü (KDK)
4. Kızılay
5. Afet ve Acil Durum Yönetimi
6. Yunus Emre Enstitüsü
7. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)

عمده بودجه آن از سوی سازمان‌های غیردولتی داخلی و خارجی ذی‌نفع تأمین می‌شود [۲۴] و [۲۵].

۸-۳-۳. سازمان رادیو و تلویزیون:[1] این سازمان در سال ۱۹۶۴ میلادی با فعالیت‌های رادیویی شروع به کار کرد و در سال ۱۹۶۸ میلادی با فعالیت تلویزیونی حوزه عمل سازمان گسترده‌تر شد. این رسانه در عرصه بین‌المللی نیز فعالیت‌هایی دارد -برای نمونه در این زمینه، کانال بین‌الملل و کانال دنیای ترک حضور دارند- و در راستای دیپلماسی عمومی این کشور نقش‌آفرینی بالایی دارد [۱۴].

۹-۳-۳. آژانس خبری آناتولی:[2] این آژانس، در ۶ آوریل سال ۱۹۲۰ میلادی ایجاد شد. این خبرگزاری کار خود را با انتشار قوانین مجلس ملی ترکیه آغاز کرد و سپس به گزارش جنگ استقلال که پس از بنیان‌گذاری جمهوری ترکیه اتفاق افتاد، پرداخت. این آژانس خبری، فعالیت گسترده‌ای در عرصه بین‌المللی داشته و در ۲۷ کشور نمایندگی دارد [۲۶].

جدول ۱. کنشگران دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

نوع بازیگران عرصه دیپلماسی امور دینی ترکیه		نام بازیگران عرصه دیپلماسی امور دینی ترکیه	نوع اقدامات بازیگران عرصه دیپلماسی امور دینی ترکیه
نهاد متولی و سیاستگذار امور دینی		سازمان دیانت ترکیه	سیاستگذاری، اجرا و نظارت بر کلیه خدمات دینی
بازیگران با اثرگذاری مستقیم		مؤسسات و مراکز غیردولتی (بنیاد دیانت، دیتیب، بنیاد خدمات مذهبی و اجتماعی، ایسام و ...)	فعالیت‌های مختلف در زمینه خدمات دینی و بشردوستانه
		سازمان آموزش عالی ترکیه	سیاستگذاری و حمایت در زمینه دانشگاه
		بنیاد معارف ترکیه	خدمات آموزشی در خارج از کشور
دستگاه‌های هموارساز (بازیگران با اثرگذاری غیرمستقیم)	اجتماعی	تیکا	فعالیت‌های بشردوستانه در خارج از کشور
		هلال احمر	فعالیت‌های بشردوستانه در خارج از کشور
		سازمان مدیریت بحران و بلایا	فعالیت‌های بشردوستانه در خارج از کشور
	فرهنگی	سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک	هم‌گرایی کشورهای ترک (ترویج فرهنگ، هنر و زبان ترکی)
		مؤسسه یونس امره	گسترش فرهنگ و زبان ترکی در جهان
		سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند	حفظ فرهنگ و هویت دیاسپورای (جوامع دور از وطن) ترک
		سازمان رادیو و تلویزیون ترکیه	فعالیت خبری و رسانه‌ای در خارج از کشور
		آژانس خبری آناتولی	فعالیت خبری و رسانه‌ای در خارج از کشور
	ساختاری	دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی	ایجاد هماهنگی و همکاری بین نهادهای ذی‌ربط دیپلماسی عمومی

مأخذ: نگارنده.

1. TRT
2. Anadolu Agency (AA)

۴. برخی از مهم‌ترین فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

۴-۱. دیپلماسی مسجد

در این گزارش، منظور از دیپلماسی مسجد، ساخت و مرمت مساجد در خارج از کشور و همچنین برقراری و تداوم ارتباطات با مردمان مسلمان از طریق شبکه به‌وجود آمده توسط این مساجد در راستای سیاست‌های دیپلماسی امور دینی و استفاده از ظرفیت‌های بالقوه قدرت نرم در جهت بالفعل‌شدن آن است. کشور ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه، سرمایه‌گذاری زیادی در زمینه دیپلماسی مسجد داشته است. ساخت مساجد و استفاده از ظرفیت آنها در دیپلماسی دینی توسط ترکیه در وهله اول، کارکرد بسیار مثبتی برای نشان دادن چهره اسلامی این کشور در جهان دارد. درواقع ساخت و مرمت مساجد می‌تواند کمک شایانی به کشور ترکیه در جهت مشروعیت‌آفرینی در جهان اسلام داشته باشد، زیرا مسجد یکی از مهم‌ترین نمادهای و نهادهای دین مبین اسلام است. علاوه‌بر این، مساجد، مکانی مقدس برای گردهمایی مسلمانان هستند و ازاین‌رو ظرفیتی مناسب برای کشور ترکیه در جهت اثرگذاری فرهنگی و دینی بر روی مخاطبان به‌ویژه ترک‌های خارج از کشور (دیاسپورای ترک) است. به بیان دیگر، مسجد محلی برای افزایش ارتباطات مردمی با تأکید بر حفظ هویت دینی است.

بنیاد دیانت ترکیه به شکل گسترده‌ای در زمینه دیپلماسی مسجد فعالیت دارد. برای مثال این بنیاد بیش از ۱۰۰ مسجد و مرکز آموزشی در ۲۵ کشور ایجاد کرده [۱۰] و [۲۷] که از این میان در طول سال ۲۰۲۲ میلادی ۵ مسجد در کشورهای آلبانی، مقدونیه، بوسنی و هرزگوین، مونته‌نگرو و کوزوو بنا کرده است [۲۸]. برای نمونه مسجد اعظم آلبانی واقع در تیرانا (پایتخت آلبانی) که از سال ۲۰۱۵ میلادی با مشارکت ترکیه ساخت آن شروع و امسال با حضور رئیس‌جمهور ترکیه (اردوغان) افتتاح شد، که با بازخورد رسانه‌ای گسترده‌ای همراه بود. مسجد اعظم آلبانی، یکی از بزرگترین مساجد منطقه بالکان بوده که از نظر معماری نیز شبیه مساجد ترکیه و به سبک معماری عثمانی است. مسجد تیرانا که در مجاورت ساختمان پارلمان تیرانا و در منطقه معروف به نمازگاه بنا شده، ۱۷۶۵۰ متر مربع مساحت دارد و گنجایش آن ۳۵۰۰ نفر است. مجموعه مسجد شامل سالن کنفرانس، دوره قرآن، کلاس‌های درس، سالن‌های نمایشگاه، کتابخانه، فضاهای مطالعه، مرکز فرهنگی و موزه همزیستی فرهنگ‌های بالکان است [۲۸].

۴-۲. ساخت فیلم و سریال اسلامی با رویکرد بازنمایی تاریخ دولت‌های مسلمان ترک

یکی از فعالیت‌های جدی رسانه‌ای کشـــور ترکیه که در حوزه دینی و با رنگ و بوی تاریخی است، ســـاخت فیلم‌ها و سریال‌های مربوط به دولت‌های مسلمان ترک بوده که در دوره حزب عدالت و توسعه مورد توجه قرار گرفته است.[۱] همچنین در این فیلم‌ها و سریال‌ها، غیرمسلمانان به‌عنوان دیگری فرهنگی معرفی می‌شوند، ازاین‌رو می‌توان گفت که راهبرد این تولیدات رسانه‌ای ایجاد هم‌گرایی میان مسلمانان ذیل تاریخ و هویت دولت‌های مسلمان ترک و به‌طور ویژه سلجوقیان و عثمانیان است. کشور ترکیه سعی دارد از طریق فیلم‌ها و سریال‌های مختلفی همچون «قیام عثمان»،[۲] «قیام ارطغرل»،[۳] «آلپ‌ارسلان: امپراتوری بزرگ ســـلجوقی»،[۴] «باربا‌روس‌ها: شمشیر مدیترانه»،[۵] «فاتح قدس: صلاح‌الدین ایوبی»،[۶] «باربا‌روس خیرالدین: فرمان سلطان»،[۷] «ماوارا: خواجه احمد یسوی»،[۸] «من جلال‌الدینم»،[۹] «هی سلطان»،[۱۰] «مولانا

۱. برگرفته از مصاحبه مجازی با ابوالحسن خلج‌منفرد، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۵ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.
۲. «namsO şuluruK» انتشار در سال ۹۱۰۲ میلادی، به کارگردانی متین گونای.
۳. «lurğutrE şiliriD» انتشار در سال ۴۱۰۲ میلادی، به کارگردانی محمد بوزداغ.
۴. «Alparslan:Büyük Selçuklu» انتشار در سال ۲۰۲۱ میلادی، به کارگردانی سدات اینجی.
۵. «Barbaroslar:Akdeniz'in Kılıcı» انتشار در سال ۲۰۲۱ میلادی، به کارگردانی دوگان امیت کاراجا و عادل ادیب.
۶. «Kudüs Fatihi Selahaddin Eyyubi» انتشار در سال ۲۰۲۳، به کارگردانی سدات اینجی.
7. «Barbaros Hayreddin: Sultanın Fermanı» انتشار در سال ۲۰۲۲ میلادی، به کارگردانی برات اوزدوگان.
8. «Mavera: Hace Ahmed Yesevi» انتشار در سال ۲۰۲۱ میلادی، به کارگردانی دوگان امیت کاراجا.
۹. «Mendirman Jaloliddin» کشورهای سازنده ازبکستان و ترکیه، انتشار در سال ۲۰۲۱ میلادی، به کارگردانی متین گونای، نورگیسه المورت و رضا همتی.
۱۰. «natluS yaH» انتشار در سال ۳۲۰۲ میلادی، به کارگردانی امیر خلیل‌زاده.

جلال‌الدین رومی»،[۱] «محمدسلطان فتوحات»،[۲] «رستاخیز: امپراتوری بزرگ سلجوقی»،[۳] «فاتح»،[۴] «یونس امره: سفر عشق»،[۵] «مسافر راه عشق: عزیز محمود خدایی»،[۶] «ترک‌ها می‌آیند: شمسیر عدالت»[۷] و مواردی از این دست، هویت تاریخی دوران دولت‌های مسلمان ترک را بازنمایی کند. این فیلم‌ها و سریال‌ها در کشورهای اسلامی نیز از استقبال فراوانی برخوردارند. برای مثال سریال قیام ارطغرل[۸] به نقل از خبرگزاری آناتولی به بیش از ۲۵ زبان، از جمله فارسی، انگلیسی و عربی ترجمه شده و به ۷۱ کشور جهان صادر شده است.[۹] همچنین خبرگزاری رسمی رادیو و تلویزیون کشور ترکیه (خبرگزاری رسانه ملی ترکیه) مدعی است که این سریال بیش از یک میلیارد مخاطب در سراسر جهان داشته است.[۱۰] هرچند ساخت فیلم و سریال در کشور ترکیه محدود به این سبک نیست و بخش عمده‌ای از تولیدات فیلم و سریال در این کشور که اغلب نیز در ژانر عاشقانه است، فرهنگ غیرعفیفانه و بعضاً غیرهمسو با هنجارهای اسلامی را ترویج می‌دهد که این موضوع وجهه دینی این کشور را در عرصه بین‌المللی به‌ویژه جهان اسلام تضعیف می‌کند و رفته‌رفته تأثیری منفی بر روی دیپلماسی امور دینی ترکیه دارد.

۳-۴. فعالیت‌های علمی و آموزشی بین‌المللی در حوزه دین با سنخیت حمایت تحصیلی

یکی از کنشگران بسیار مهم در زمینه فعالیت آموزشی بین‌المللی در حوزه دین، بنیاد دیانت ترکیه است. برخی از اهداف اصلی آموزشی بنیاد شامل: اشتراک‌گذاری تجارب ترکیه در زمینه آموزش و فرهنگ با کشورها و جوامع مسلمان، فراهم‌کردن فرصت‌های آموزشی برای افراد و جوامع محروم از فرصت‌های آموزشی و تربیت نیروی انسانی شایسته در زمینه آموزش و خدمات دینی است. این بنیاد از روز تأسیس تاکنون فعالیت‌های مختلف آموزشی از جمله برگزاری دوره‌های قرآنی، حمایت از دبیرستان‌های امام‌خطیب و دانشکده‌های الهیات منتسب به ترکیه را در خارج از کشور در برنامه داشته است. بنیاد دیانت از سال ۱۹۹۲ میلادی، حمایت‌های آموزشی و فرهنگی گسترده‌ای در جوامع نزدیک به‌خود از جمله رومانی، بلغارستان، کوزوو، گرجستان، آذربایجان، قرقیزستان، قزاقستان، پاکستان، مغولستان، افغانستان، بنگلادش، مالزی، سومالی، قبرس شمالی، سودان، تانزانیا، فلسطین و هائیتی صورت می‌دهد. بنیاد دیانت در سال ۲۰۲۱ میلادی، با همکاری سازمان دیانت و وزارت آموزش ملی در دانشگاه‌های معتبر کشور ترکیه و نهادهای ذی‌ربط کشورهای مذکور، امکان تحصیل رایگان، بورسیه تحصیلی و خوابگاه برای ۱۰۴۶۶ دانشجو را فراهم آورد [۲۸].

مدارس بین‌المللی امام خطیب، در راستای اهداف تربیت دینی با مخاطبان بین‌المللی فعالیت دارند. این مدارس با همکاری وزارت آموزش ملی، سازمان دیانت و بنیاد دیانت ترکیه، برای پرورش دانش‌آموزان در کشورهای اسلامی، با نژاد، فرهنگ و زبان متفاوت، خدمات دینی ارائه می‌دهند. در این مدارس، امکانات و تجهیزات رشته‌های علوم فنی و علوم اجتماعی نیز در صورت نیاز کشور میزبان فراهم می‌شود [۷]. افرادی از ۱۰۵ کشور جهان امکان تحصیل در ۱۷ دبیرستان بین‌المللی امام خطیب را دارند [۱۰]. شایان ذکر است که پس از کودتای سال ۲۰۱۶ میلادی و مصادره کردن مدارس فتح‌الله گولن در کشورهای دیگر به نفع دولت ترکیه و تأسیس بنیاد معارف ترکیه، تمام مسئولیت مدیریت آموزش مدارس بین‌المللی خارج از کشور ترکیه به این بنیاد واگذار شده است [۷]. با وجود این به‌نظر می‌رسد، پس از مصادره این مدارس، همچنان طریقت‌های دینی ترکیه بر روی این مدارس خارج از کشور نفوذ و کنترل دارند و بنیاد معارف نیز با تعامل و هماهنگی با برخی از

---

۱. «Mevlana Celaleddin-i Rumi» انتشار در سال ۲۰۲۳ میلادی، به کارگردانی جان اولکای.
۲. «Mehmed: Fetihler Sultani» انتشار در سال ۲۰۲۴ میلادی، به کارگردانی شافاک بال.
۳. «Uyanış: Büyük Selçuklu» انتشار در سال ۲۰۲۰ میلادی، به کارگردانی امره کونوک.
۴. «Fatih» انتشار در سال ۲۰۱۸ میلادی، به کارگردانی سودت مرکان.
۵. «Yunus Emre: Aşkin Yolculuğu» انتشار در سال ۲۰۱۵ میلادی، به کارگردانی محمد بوزداغ.
۶. «Aziz mahmud hüdayi: aşkın yolculuğu» انتشار در سال ۲۰۲۴ میلادی، به کارگردانی کامل آیدین.
۷. «Türkler Geliyor: Adaletin Kilici» انتشار در سال ۲۰۲۰ میلادی، به کارگردانی کامل آیدین.
۸. ارطغرل پسر سلیمان‌شاه و پدر عثمان یکم بنیان‌گذار امپراتوری عثمانی بود و رهبری ایل قایی از ایل‌های دولت سلجوقی روم را برعهده داشت. در این سریال مبارزات ارطغرل در برابر مغول‌ها و صلیبیون که درنهایت منجر به تشکیل امپراطوری عثمانی شد به تصویر کشیده شده است.

9. https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/dirilis-ertugrul-dijital-mecralarda-son-3-ayda-21-milyonu-askin-seyirciye-ulasti/1840363

10. https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/dirilis-ertugruldan-yeni-reyting-rekoru-307893.html

طریقت‌های دینی این مدارس را مدیریت می‌کند.[۱] البته شایان ذکر اســـت که پس از کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶ میلادی و ایجاد شکاف عمیق میان حزب حاکم و جریان گولن، دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه در مناطقی که جریان گولن فعالیت گسترده داشتند، دچار شوک و چالش جدی شد. زیرا بخشی از قدرت نرم کشور ترکیه، مرهون فعالیت‌های دینی، فرهنگی و آموزشی این جریان بود. بنابراین شکاف بین حزب حاکم و جریان گولن، بازخورد بسیار منفی برای کشور ترکیه در سطح بین‌المللی به‌ویژه در جهان اسلام در پی داشت.

مشکل عدم حفظ فرهنگ دینی و انحرافات در زمینه عقاید دینی، ترک‌های مسلمان ساکن در کشورهای دیگر به‌ویژه اروپا را با توجه به اینکه از جامعه ترکیه فاصله گرفته‌اند، تهدید می‌کند. ازاین‌رو توجه به تربیت دینی‌شان ضرورت می‌یابد و دولت ترکیه در این زمینه «برنامه بین‌المللی الهیات»[۲] را پیگیری می‌کند. این برنامه از سال ۲۰۰۶ میلادی آغاز شد. درواقع با توجه به مشکلاتی که در عرصه مبلغان دینی جهت اعزام به خارج از کشور به‌وجود آمده است و مشکلات قانونی که برخی از کشـــورهای اروپایی برای اسلام ایجاد کرده‌اند، برنامه بین‌المللی الهیات به‌دنبال حل این چالش‌هاست. سیاست کشور ترکیه پیرامون برنامه بین‌المللی الهیات، بازگشت فارغ‌التحصیلان ترک به کشورشان و شرکت در آموزش‌های دینی و دانشگاهی، انجام خدمات دینی محلی در کشورهای مقصد، سازگاری فرهنگی با جامعه خود و همچنین مشارکت فعال در کشور مقصد است. برنامه بین‌المللی الهیات با هدف اقتصادی نبوده است و به شکل بورسیه دولتی صورت می‌پذیرد که عمدتاً در راستای هدفی فرهنگی یعنی تربیت ترک‌های مقیم خارج از کشور است [۲۹]

۴-۴. توسعه روابط دینی با کشورهای اسلامی و حضور فعال در مجامع و رویدادهای جهان اسلام

سازمان دیانت حضور پررنگی در همایش‌ها، گردهمایی‌ها، هم‌اندیشی‌ها و کارگاه‌های آموزشی در خارج از کشور دارد. حضور فعال و جدی در مجامع و رویدادهای جهان اسلام از یک‌سو موجب تقویت وجهه اسلامی این کشور در میان کشورهای مسلمان می‌شود و ازسوی‌دیگر کشور ترکیه از طریق این حضور گسترده به دنبال بسط اندیشه و گفتمان دینی خود در جهان اسلام بوده و در افقی بلند در پی یافتن جایگاه محوری و تعیین‌کننده در میان کشورهای اسلامی است. علاوه‌بر این، پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، گسترش روابط دینی با کشورهای اسلامی در اولویت سیاست خارجه و دیپلماسی فرهنگی این کشـــور قرار گرفت و اعزام رایزن امور دینی به برخی از کشورهای مسلمان نیز موجب تسهیل بسیاری از فعالیت‌های دینی برون‌مرزی این کشور شد.[۳]

۴-۵. اعزام مبلغان دینی به خارج از کشور

با وجود اینکه فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه عمدتاً از دهه ۱۹۸۰ میلادی جدی شد، اما پیش از آغاز دوره حزب عدالت و توسعه (۲۰۰۲ میلادی)، سازمان دیانت ترکیه، نه‌تنها فعالیت پررنگی درخصوص اعزام مبلغ دینی به خارج از کشور نداشت، بلکه بعضاً از سایر کشورها به‌ویژه مصر، مبلغان دینی جهت تبلیغ به ترکیه می‌آمدند. از سال ۲۰۰۲ میلادی، سازمان دیانت از نظر کمّی و کیفی توسعه پیدا کرد و به مرور کشور ترکیه در زمینه اعزام مبلغ دینی به خارج از کشور نیز به شکل پررنگ و جدی وارد عمل شد. اعزام مبلغان دینی و علمای مذهبی به خارج از کشور تا حدی پیش رفت که در سال‌های اخیر برخی از کشـــورهای اروپایی ازجمله آلمان درباره این فرایند ابراز نگرانی کرده و سعی در توقف آن کردند و تربیت علما و مبلغان دینی در کشور خودشان یعنی آلمان را جایگزین مناسبی بر برنامه اعزام مبلغ دینی از ترکیه برای خود می‌دانند.[۱]

---

۱. نشست تخصصی با موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی»، در محل مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ با شماره نامه ۱۶۲۰۰/۴۳۲۷-۸۲ برگزار شـــد. اعضای شـــرکت‌کننده عبارتند از: مصطفی بروجردی (نماینده وزارت امور خارجه)، رضا دهقانی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)، حســـن صادقیان (نماینده مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام) و محمدعلی فرطوسی (نماینده مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی).

2. Uluslararası ilahiyat programı (UIP)

۳. برگرفته از مصاحبه تلفنی با محمود صدقی‌زاده، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۶ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۵. تأمین مالی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی

به‌طور کلی بخش مهمی از تأمین مالی فعالیت‌های دینی کشور ترکیه توسط سازمان دیانت صورت می‌گیرد که پیش از تأسیس جمهوری ترکیه، این وظیفه برعهده دستگاه خلافت عثمانی بود. شایان ذکر است که پس از تأسیس جمهوری ترکیه بسیاری از منابع مالی دینی اعم از نهاد وقف، ذیل دولت قرار گرفت و از ذیل ساختار نهاد دین خارج شد و پس از آن دولت با تخصیص بودجه و اعتبار دولتی، سازمان دیانت را برای ارائه خدمات دینی به مردم تأمین مالی می‌کرد. بنابراین بخشی از هزینه فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در داخل و خارج از کشور از بودجه و اعتبار دولتی است که از مجرای سازمان دیانت تأمین می‌شود.[۲]

علاوه‌بر اعتبار و بودجه دولتی، آنچه که در موضوع تأمین مالی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی مورد توجه بوده، انسجام و نظم در هزینه‌کرد است. به تعبیر دیگر با توجه به اینکه فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی در کشور ترکیه به شکل منسجم، با نظم بالا و با محوریت سازمان دیانت صورت می‌گیرد، ازاین‌رو هزینه‌ها به شکل مدیریت شده و هدفمند انجام می‌شود و پدیده موازی‌کاری و هزینه‌های چندباره گریبانگیر دیپلماسی امور دینی و تبلیغی در این کشور نیست.[۳]

همچنین دولت ترکیه در قبال حمایت‌هایی که از برخی تجار در فعالیت‌های اقتصادی خارج از کشور دارد، متقابلاً آنها را در انجام بعضی از اقدامات فرهنگی و دینی شریک می‌کند که البته این فرایند با سازوکار غیررسمی صورت می‌گیرد. علاوه‌بر این، ایجاد صندوق توسعه فعالیت‌های فرهنگی و دینی و تخصیص بخشی از سود اقتصادی شرکت‌ها و تجار به این صندوق از دیگر اقدامات دولت ترکیه برای تأمین مالی فعالیت‌های فرهنگی و دینی در گستره فراملی است.[۴]

۶. سیاست‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی

۶-۱. برجسته‌سازی هویت تاریخی در حوزه تمدنی عثمانی

پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، یکی از سیاست‌های اصلی در حوزه فعالیت‌های برون‌مرزی فرهنگی و دینی کشور ترکیه، اهتمام به هویت تاریخی دوران عثمانی است. بسیاری از کشورهای اسلامی ازجمله جهان عرب، شمال آفریقا و بالکان پیش از فروپاشی امپراتوری عثمانی جزئی از قلمروی این امپراتوری محسوب می‌شدند. کشور ترکیه که خود را وارث خلافت عثمانی می‌داند، در تلاش است که به این اعتبار، نفوذ فرهنگی و دینی خود را در کشورهای استقلال‌یافته از امپراتوری عثمانی توسعه دهد و خود را رهبر جهان اسلام معرفی کند. احمد داوودا‌غلو، یکی از نظریه‌پردازان شهیر اسلام‌گرا در زمینه بهره‌گیری ترکیه از میراث تاریخی برای تقویت جایگاه بین‌المللی خود معتقد است: «موقعیت بین‌المللی ترکیه در قرن بیست‌ویکم و مشخص کردن اهداف راهبردی و تاکتیکی برگرفته از این جایگاه، نه‌تنها براساس سیر روابط بین‌الملل، بلکه نیازمند چارچوبی نظری است که بتواند بررسی تحولات همه‌جانبه جامعه را دربر گیرد ... . ذخیره تاریخی عنصری اساسی در تعیین جایگاه یک جامعه در درون بُعد زمان است. به همین دلیل است که ذخیره تاریخی می‌تواند از طرف یک اراده سیاسی به‌عنوان عنصر مهم ذهنیت راهبردی مورد ارزیابی مجدد قرار گرفته و در طراحی راهبردی در داخل محور جدیدی قرار داده شود، اما قابل تغییر نبوده و به

---

۱. نشست تخصصی با موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی»، در محل مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ با شماره نامه ۱۶۲۰۰/۴۳۲۷-۸۲ برگزار شد. اعضای شرکت‌کننده عبارتند از: مصطفی بروجردی (نماینده وزارت امور خارجه)، رضا دهقانی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)، حسن صادقیان (نماینده مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام) و محمدعلی فرطوسی (نماینده مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی).

۲. مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه در تاریخ ۱۱/۰۴/۱۴۰۳ پیرو نامه به شماره ۱۶۲۰۰-۲۳۲۶/۸۲.

۳. همان.

۴. همان.

هیچ‌وجه قابل چشم‌پوشی نیست. نخبگان سیاسی‌ای که با چشم‌پوشی از این عنصر در چارچوب دغدغه‌های ناشی از وضع موجود رفتار کنند، نه به عمق مسائل واقف‌شده و نه تشخیص صحیحی راجع به آینده انجام می‌دهند. آنهایی که فکر می‌کنند ذخیره تاریخی را براساس ترجیح‌ها و اوامر مرکزیت سیاسی می‌توانند از نو شکل بدهند، در زیر چرخ‌های له‌کننده تاریخ گم می‌شوند» [۳].

منطقه بالکان[۱] و به‌ویژه مسلمانان این منطقه، به‌شدت از نظر فرهنگی و دینی متأثر از کشور ترکیه هستند. زیرا اسلام عمدتاً از طریق دولت عثمانی وارد این منطقه شـــده و در برهه‌ای از تاریخ تحت لوای این دولت قرار داشتند. عمده فعالیت‌های دینی کشور ترکیه در این منطقه، متمرکز بر تاریخ مشترک دوران عثمانی است.[۲] عمده این فعالیت‌ها شامل مرمت آثار تاریخی منتسب به دوران عثمانی و فعالیت آموزشی در زمینه مدارس دینی، آموزش عالی و تربیت ائمه جماعت می‌شود. کشور ترکیه فعالیت جدی در زمینه مدارس دینی در کشورهای بالکان دارد. فعالیت دینی کشور ترکیه در حوزه دانشگاهی علاوه‌بر جذب دانشجوی بین‌المللی از منطقه بالکان، تأسیس دانشگاه اسلامی -دانشگاه بین‌المللی سارایوو- نیز بوده است. همچنین ائمه جماعت منطقه بالکان که در ترکیه آموزش دیده‌اند، اغلب بومی هستند و ازاین‌رو حساسیت کمتری نسبت به آنها وجود دارد. علاوه‌بر این، یکی از راه‌های ارتباط دینی کشور ترکیه با منطقه بالکان، طریقت‌های مذهبی است؛ درواقع برخی از طریقت‌ها مانند سعدیه، تیجانی، قادریه، رفاعیه و خلوتیه در منطقه بالکان حضور جدی دارند و ظرفیت مناسبی برای تعاملات دینی کشورهای بالکان و کشور ترکیه فراهم می‌آورند.[۳] شایان ذکر اســـت که هرچند اغلب کشورهای عربی در دوران پیش از استقلال، بخشی از قلمرو امپراتوری عثمانی بوده‌اند، اما به‌دلیل حساسیت آنها به تاریخ دوران عثمانی، کشور ترکیه استفاده چندانی از این مؤلفه برای پیشبرد دیپلماسی امور دینی در کشورهای عربی نمی‌کند.[۴]

۲-۶. مشروعیت و مرجعیت آفرینی برای خود در جهان اسلام

پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی و ایجاد ترکیه نوین، اندیشه لائیک بر کشور ترکیه مستولی شد و فعالیت دینی مردم نیز تحت کنترل قرار گرفته و محدود شد. ازاین‌رو نوعی تصویر لائیک و ضد دینی از کشور ترکیه به جهان مخابره شد که این موضوع آسیبی جدی به وجهه کشور ترکیه در جهان اسلام وارد کرد و دایره نفوذ فرهنگی و دینی خود را به‌واسطه تجدد از دســـت داد. یکی از سیاست‌های دولت حزب عدالت و توسعه، بازسازی تصویر کشور ترکیه در عرصه بین‌المللی به‌ویژه در جهان اســـلام بود. درواقع کشور ترکیه با اقداماتی از قبیل دیپلماسی مسجد، فعالیت رسانه‌ای، کمک‌های بشردوستانه و خیریه، حضور جدی در مجامع و رویدادهای جهان اسلام و تلاش برای توسعه روابط دینی با کشورهای جهان اسلام به دنبال مشروعیت و مرجعیت‌آفرینی برای خود و احیای تصویر دینی خود در جهان اسلام است.

۳-۶. ارائه اسلام مدرن ترکی مبتنی بر سکولاریسم پنهان

کشور ترکیه با توجه به اینکه از نظر تمدنی در تقاطع غرب و شرق قرار دارد، از جایگاه ویژه جغرافیایی و سیاسی برخوردار است و ازاین‌رو در پی آن است که با رویکردی چند جانبه‌گرا و تعاملی، رهیافتی نوین ارائه دهد که نمونه بارز آن گفتمان دینی این کشور یعنی همان اسلام مدرن ترکی است. اسلام مدرن ترکیه، همواره خود را با مبانی اسلامی و مدرنیته به‌صورت توأمان همراه کرده و خود را به‌عنوان الگویی جدید ارائه می‌کند. در این خصوص احمد داوود اوغلو معتقد است:

«کشورهای پل، مانند ترکیه که اندوخته‌های تمدنی متفاوتی را در چارچوب خود جای داده‌اند، منبعی جدی برای گشایش‌های تمدنی جدید هستند. در اصل این جنبه‌های منحصربه‌فرد است که ما را از سایر جوامع متمایز می‌کند و با موقعیتی ویژه وارد صحنه تاریخ خواهد کرد» [۵].

بر این اساس کشور ترکیه در تلاش است تا میان اسلام و مدرنیته آشتی برقرار کند و ازاین‌رو خود را مروج نوعی از اسلام معرفی می‌کند که با

---

۱. منطقه بالکان؛ شبه‌جزیره‌ای جغرافیایی در جنوب شرقی اروپا با تعاریف مختلف جغرافیایی و تاریخی است که امروزه کشورهای آلبانی، یونان، کوزوو، بلغارستان، بوسنی و هرزگوین، کرواسی، اسلوونی، مقدونیه، صربستان، مونته‌نگرو، رومانی و ترکیه (بخش اروپایی) را شامل می‌شود.

۲. علاوه‌بر سازمان دیانت ترکیه، تیکا، سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند، مؤسسه یونس امره و سازمان رادیو و تلویزیون ازجمله دستگاه‌ها و بازیگران فعال در منطقه باکان هستند [۳۰].

۳. مصاحبه حضوری با علی‌اکبر ضیایی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در کشور بوسنی هرزگوین در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۰۲ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۴. مصاحبه تلفنی با محمود صدقی‌زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۰ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

تجدد چالش اساسی ندارد و آن را می‌پذیرد. این نوع رویکرد و تصویر، زمینه را برای تعامل فرهنگی با جهان غرب فراهم می‌کند و حساسیت جامعه جهانی و کشورهای غربی را نسبت به خود کاهش می‌دهد. عمده برنامه‌ها و اقدامات در جهت پیشبرد این سیاست شامل فعالیت آموزشی در قالب مدارس، دانشگاه‌ها و همچنین کمک‌های بشردوستانه است.

اسلام مدرن ترکی متضمن نوعی سکولاریسم پنهان است که ریشه در نظام سیاسی حاکم این کشور (لائیک) و سیاست‌های افراطی جریان سکولار در اوایل تأسیس جمهوریت در حوزه‌های مختلف اجتماعی دارد. به تعبیر دیگر با وجود اینکه هم‌اکنون دولت اسلام‌گرا در این کشور حاکم است، اما تفکیکی نهادی میان فعالیت دینی و سایر فعالیت‌ها اعم از گردشگری، هنر، علم و مواردی از این دست یافت می‌شود؛ درواقع نهاد دین مسیر خود را می‌رود و سایر نهادها نیز در مسیر خاص خود حرکت می‌کنند و این موضوع ناشی از همان رویکرد سکولار پنهان بوده که حتی در دولت اسلام‌گرایان نیز مشاهده می‌شود. به تعبیر دیگر، اسلام مدرن ترکی حزب عدالت و توسعه در داخل کشور، ابزاری برای کنترل و هدایت جریان اسلام‌گرای ترکیه بوده و در خارج از کشور نیز ابزاری برای توسعه قدرت نرم ترکیه در کشورهای اسلامی و تأمین منافع اقتصادی و سیاسی حزب عدالت و توسعه و هم‌سویان آن است.[1]

۶-۴. بهره‌گیری از ظرفیت اشتراک زبانی در گستره جهان ترک برای پیشبرد اهداف دیپلماسی امور دینی

کشور ترکیه همواره استفاده بهینه‌ای از ظرفیت اشتراک زبانی در توسعه روابط فرهنگی و دینی دارد و کشورهای ترک‌زبان آسیای مرکزی و آذربایجان همواره جامعه هدف فعالیت‌های فرهنگی و دینی این کشور است.[2] پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال کشورهای ترک‌زبان (آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، قرقیزستان و ترکمنستان)، زمینه برای توسعه روابط فرهنگی و دینی میان ترکیه و این کشورها فراهم شد. مهم‌ترین برنامه دولت ترکیه در کشورهای آسیای مرکزی و آذربایجان ساخت و تأسیس دانشگاه، مدرسه و مسجد است [۳۱].

۶-۵. حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور (دیاسپورای ترک) و هدایت و مدیریت آنها

مهم‌ترین سیاست دینی دولت ترکیه در قبال «جوامع دور از وطن»[3] ترک، حفظ هویت دینی و همچنین هدایت و مدیریت فرهنگی آنهاست. بخش مهمی از ترک‌های خارج از ترکیه در کشورهای آلمان، اتریش و هلند زندگی می‌کنند و دولت ترکیه تلاش بسیاری برای برقراری ارتباط و همراه کردن آنان با خود دارد. برخی از فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه در قبال ترک‌های خارج از کشور به‌ویژه در کشورهای مزبور شامل دیپلماسی مسجد، استفاده حداکثری از انجمن‌ها و مؤسسات غیردولتی با اهداف دینی و همچنین فعالیت‌های آموزشی در قالب مدارس است. به‌طور کلی می‌توان گفت که دولت ترکیه سعی دارد تا هدایت‌گری دیاسپورای ترک را از دست ندهد. البته در این زمینه با چالش‌هایی ازسوی کشورهای هدف مواجه می‌شود. برای مثال کشور آلمان در سیاستی متقابل با دولت ترکیه سعی دارد که شکاف مذهبی ترک‌ها یعنی اختلاف میان اهل سنت و علویان را دستمایه برخی از سیاست‌های خود قرار دهد. دولت آلمان به‌وسیله این شکاف مذهبی، نه‌تنها به دنبال اختلاف میان ترک‌های آلمان است بلکه ازسوی‌دیگر به‌موجب تشدید این شکاف سعی دارد که در داخل ترکیه نیز اثرگذاری داشته باشد. به‌بیان‌دیگر دولت آلمان در تلاش است که علویان را از نظر فرهنگی و فکری مدیریت کند و از این طریق فاصله آنها را با ترک‌های اهل‌سنت بیشتر و بیشتر کرده و از این موضوع، فرصتی برای کاهش اثرگذاری فعالیت‌های فرهنگی و دینی دولت ترکیه بسازد. بنابراین اختلاف مذهبی ترک‌های آلمان محل چالش و مناقشه سیاست‌های دینی و فرهنگی دو کشور ترکیه و آلمان شده است.[4]

در جدول ۲، سیاست‌ها، برنامه‌ها و مخاطبان مورد نظر در دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه به شکل خلاصه بیان شده است.

۱. برگرفته از مصاحبه مجازی با ابوالحسن خلج‌منفرد، رایزن اسبق فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

۲. در منطقه آسیای مرکزی علاوه‌بر سازمان دیانت ترکیه، دستگاه‌ها و بازیگرانی شامل تیکا، یونس امره، سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک و سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند نیز فعال هستند [۳۱].

۳. معادل فارسی Diaspora: جوامع دور از وطن.

۴. مصاحبه تلفنی با محمود صدقی‌زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه در تاریخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۰ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

جدول ۲. سیاست‌ها و برنامه‌های دیپلماسی امور دینی ترکیه برای انواع مخاطبان خارج از کشور

سیاست	اهم برنامه‌ها	مخاطبان
برجسته‌سازی هویت تاریخی در حوزه تمدنی عثمانی	– مرمت ابنیه تاریخی و اماکن مذهبی مربوط به عثمانی؛ – فعالیت آموزشی در قالب مدارس آموزشی و دانشگاه اسلامی؛ – اعزام مبلغ دینی.	کشورهای بالکان
مشروعیت و مرجعیت‌آفرینی برای خود در جهان اسلام	– دیپلماسی مسجد؛ – کمک‌های بشردوستانه و خیریه؛ – حضور جدی در مجامع و رویدادهای جهان اسلام؛ – تلاش برای توسعه روابط دینی.	کشورهای جهان اسلام
بازنمایی تصویر اسلام مدرن در عرصه جهانی	– فعالیت آموزشی در قالب مدارس و دانشگاه؛ – کمک‌های بشردوستانه.	جامعه جهانی (به‌ویژه کشورهای غربی و افریقایی)
بهره‌گیری از ظرفیت اشتراک زبانی در گستره جهان ترک برای پیشبرد اهداف دیپلماسی امور دینی	– تأسیس دانشگاه، مدرسه و مسجد.	کشورهای آسیای مرکزی و آذربایجان
حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور (دیاسپورای ترک) و هدایت و مدیریت آنها	– دیپلماسی مسجد؛ – انجمن‌ها و مؤسسات غیردولتی با صبغه دینی؛ – اعزام مبلغ دینی؛ – فعالیت آموزشی در قالب مدرسه.	دیاسپورای ترک (به‌ویژه در کشورهای آلمان، اتریش و هلند)

مأخذ: نگارنده.

۷. نتیجه گیری

در این گزارش، ابعاد مختلف دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه از جمله تاریخچه آن، تأمین مالی دیپلماسی امور دینی، مهم‌ترین فعالیت‌ها و سیاست‌های حاکم در این حوزه مورد واکاوی و بررسی قرار گرفت. بر این اساس، شاخصه‌های اصلی دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه احصا شده که مهم‌ترین ویژگی‌های فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه است. این شاخصه‌ها و ویژگی‌ها، شامل مخاطب‌شناسی در دیپلماسی امور دینی، تمرکز مدیریتی در سیاستگذاری دینی و تبلیغی در گستره فراملی، نقش‌آفرینی پررنگ مؤسسات و مراکز غیردولتی، سیاست هموارسازی و رویکرد چندوجهی به دیپلماسی امور دینی است.

در کنار توصیفاتی که پیرامون فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشـــور ترکیه بیان شد، به‌نظر می‌رسد که رویکرد حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه به دیپلماسی امور دینی عمدتاً تأمین منافع ملی و توسعه قدرت نرم کشور ترکیه است. درواقع می‌توان گفت که در چارچوب گفتمانی حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه، دین، ابزاری در خدمت دیپلماسی در جهت افزایش نفوذ فرهنگی و بهره‌برداری سیاسی و اقتصادی کشور ترکیه در گستره فراملی بوده است.

گزارش حاضر، پژوهشی ارزیابانه در قبال دیپلماسی امور دینی در کشور ترکیه نیست و ارزیابی میزان موفقیت یا عدم موفقیت و نقد الگوی این کشور در دیپلماسی امور دینی، نیازمند پژوهشی مجزاست، اما در یک ارزیابی کلی می‌توان رویکرد کشور ترکیه در دیپلماسی امور دینی را رویکردی دوگانه دانست که در رفتارهایی همچون ساخت سریال‌هایی با ژانر عاشقانه که در برخی موارد فرهنگ برهنگی را ترویج می‌دهد،

قابل‌مشاهده است. همچنین ازسوی‌دیگر، امر بسیار مهمی که در دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه قابل‌ملاحظه بوده، استفاده ابزاریِ حزب عدالت و توسعه از دین در جهت توسعه قدرت نرم خود است.

۷-۱. مخاطب‌شناسی در دیپلماسی امور دینی

یکی از ویژگی‌های برجسته در فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشـــور ترکیه، توجه و اهتمام به جنس مخاطب در جهت اثرگذاری بالاتر است. به‌نحوی که در کشورهای ترک‌زبان (آســـیای مرکزی و آذربایجان)، تأکید بر اشتراک زبانی تقویت‌کننده دیپلماسی امور دینی این کشور است. ازسوی‌دیگر در حوزه تمدنی عثمانی (به‌ویژه کشورهای منطقه بالکان)، برجسته‌سازی تاریخ دوران عثمانی همواره به شکل قابل‌ملاحظه‌ای مشاهده می‌شود. همچنین رویکرد فعالیت‌های برون‌مرزی دینی این کشور در مواجهه با جهان اسلام متفاوت با فعالیت‌های آن با مخاطبان خود در جهان غرب است؛ درواقع کشـــور ترکیه در مواجهه با کشورهای جهان اسلام سعی دارد که وجهه‌ای اسلامی از خود نشان دهد و برای خود مشروعیت و مرجعیت‌آفرینی کند، این درحالی است که در مواجهه با جهانیان به‌ویژه غرب در تلاش است تا یک چهره مدرن اسلامی از خود ارائه کند. دولت ترکیه در زمینه دیاسپورای ترک نیز به دنبال حفظ هویت دینی آنهاست. بنابراین، توجه به نوع مخاطب و کنشگری متناسب با آن، ازجمله خصوصیات دیپلماسی امور دینی در کشور ترکیه است.

۷-۲. تمرکز مدیریتی در سیاستگذاری دینی و تبلیغی در گستره فراملی

ساختار سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه به شکل متمرکز، با محوریت سازمان دیانت است و این سازمان وظیفه سیاستگذاری خدمات دینی و تبلیغی ترکیه را برعهده دارد، ازاین‌رو فعالیت‌های دینی و تبلیغی کشور ترکیه با انسجام و همکاری بین‌بخشی بالایی صورت می‌پذیرد. این موضوع نه‌تنها در سیاستگذاری دینی و تبلیغی داخل کشور، بلکه در عرصه فراملی نیز قابل مشاهده است. می‌توان گفت که هیچ‌یک از نهادهای دولتی و غیردولتی فعال دینی و تبلیغی در عرصه بین‌الملل در عرض سازمان دیانت قرار نداشته و همگی تحت سیاست‌های این نهاد مشغول به فعالیت هستند. رایزنی امور دینی، نماینده سازمان دیانت در سفارتخانه‌های ترکیه در کشورهای مختلف به‌ویژه کشورهای اسلامی است که در ایجاد هماهنگی و انسجام فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی این کشور نقش‌آفرینی مؤثری دارد.

۷-۳. نقش‌آفرینی پررنگ مؤسسات و مراکز غیردولتی

کشور ترکیه به شکل گسترده و پررنگی از ظرفیت مؤسسات و مراکز غیردولتی برای فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی استفاده می‌کند. یکی از مهم‌ترین مزایای فعالیت‌های دینی و تبلیغی مؤسسات و مراکز غیردولتی ترکیه در خارج از کشور خارج کردن دیپلماسی امور دینی از شکل صرفاً دولتی آن و وجهه مردمی بخشیدن به آن است. این موضوع منجر به کاهش حساسیت‌های سیاسی و فرهنگی کشورهای مقصد می‌شود. بنابراین ماهیت فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه، عمدتاً از جنس غیردولتی و مردمی است. هرچند تمام مؤسسات و مراکزغیردولتی که در زمینه دیپلماسی امور دینی در حال فعالیت هستند، تحت سیاست‌های دولت و به‌طور ویژه سازمان دیانت ترکیه قرار دارند. این مؤسسات و مراکز غیردولتی در عرض سازمان دیانت نبوده، بلکه هم‌جهت با سازمان دیانت و در راستای بهبود و تقویت دیپلماسی امور دینی فعالیت می‌کنند و بسیاری از این مؤسسات و مراکز غیردولتی از حمایت‌های مالی دولت و سازمان دیانت ترکیه برخوردار هستند. این مؤسسات و مراکز غیردولتی بعضاً صاحب شرکت‌هایی بوده و فعالیت اقتصادی‌شان تقویت‌کننده و تأمین‌کننده بخشی از هزینه‌های آنهاست.

۷-۴. سیاست هموارسازی و رویکرد چندوجهی به دیپلماسی امور دینی

به‌نظر می‌رسد، یکی از مهم‌ترین دلایل کارآمدی دیپلماسی امور دینی کشور ترکیه برای خود، به‌کارگیری سیاست هموارسازی توسط نهادها و بازیگرانی است که هرچند در نگاه ابتدایی اثرگذاری مستقیمی در فعالیت‌های برون‌مرزی دینی این کشور ندارند، اما به شکل غیرمستقیم از یک‌سو موجب کاهش حساسیت‌های سیاسی و فرهنگی در کشورهای مخاطب شده و ازسوی‌دیگر تصویر مثبت و قابل اعتمادی از کشور

ترکیه به آن کشورها مخابره می‌کنند. به تعبیر دیگر دیپلماسی امور دینی در کشور ترکیه تک‌وجهی نیست و در کنار فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی، سایر بازیگران اقداماتی جهت هموارسازی و از بین بردن موانع سیاسی و فرهنگی صورت می‌دهند و این موضوع زمینه را برای فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی در کشور مخاطب فراهم می‌کند.

۸. پیشنهادهای سیاستی

۸-۱. بازآرایی معماری نهادی عرصه دیپلماسی امور دینی با رویکرد رفع موازی‌کاری و تقویت انسجام کنشگران این عرصه

براساس بررسی‌های صورت‌گرفته، مهم‌ترین چالش‌های ساختاری حوزه دیپلماسی امور دینی در جمهوری اسلامی ایران عبارتند از: موازی‌کاری و رفتار غیرمنسجم بازیگران این حوزه، ضعف در همکاری بین‌بخشی، عدم‌هماهنگی کافی دستگاه‌های مربوطه و فقدان نهادی سیاستگذار که تصمیماتش ضمانت اجرایی داشته باشد،[۱] که در یک کلام این چالش‌ها را می‌توان در ضعف آرایش نهادی بازیگران این حوزه[۲] و عدم‌نگاشت نهادی مناسب خلاصه کرد.

برای فهم این چالش ساختاری، تبارشناسی ساختاری دیپلماسی فرهنگی و دینی جمهوری اسلامی ایران[۳] و بررسی فلسفه تشکیل سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی لازم و ضروری است. مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در مورد تأسیس سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی معتقدند: «هدف از تأسیس این سازمان ایجاد یک دستگاه موازی در امر تبلیغات خارجی نبوده است که غیر از کارهای آنها عهده‌دار فعالیت‌های خارج از کشور شود»[۴] [۳۲]. هدف از تشکیل این سازمان در دیدگاه ایشان «سرجمع کردن همه آن کارها و انتزاع آنها از دستگاه‌ها و مندرج کردن آنها در سازمانی واحد بود که به جای چندین دستگاه، با سیاست و سلیقه و هزینه‌های مختلف، همه کار با یک هدف و یک شیوه و یک هزینه در یک‌جا انجام گیرد» که این موضوع (هدف تأسیس سازمان) در اساسنامه اولیه مصوب سال ۱۳۷۴ سازمان با عنوان «تمرکز مدیریت و سیاستگذاری واحد» ذکر شده بود [۳۲] و [۳۳]. همچنین رهبر معظم انقلاب اسلامی تأکید داشته‌اند: «هرگونه هزینه‌ای در امر تبلیغات خارجی قاعدتاً باید در این سازمان بشود و لاغیر. بدون فرق میان انواع فعالیت‌های تبلیغی» [۳۲].

بر این اساس، یکی از مهم‌ترین دلایل تشکیل سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی ایجاد هماهنگی، همکاری، هم‌افزایی و همچنین مدیریت منسجم دستگاه‌های فرهنگی و تبلیغات خارجی با نقش‌آفرینی سازمان به‌عنوان سیاستگذار واحد و متمرکز در این حوزه بود و این درحالی است که پس از تقریباً سه دهه نه‌تنها این امر تحقق نیافت، بلکه تا حدودی با شکست مواجه شد و امروزه نیز مسائل و چالش‌های ساختاری مذکور همچنان دیده می‌شود. همچنین همان‌گونه که اشاره شد، در اساسنامه اولیه این سازمان، به موضوع «تمرکز در مدیریت و برخورداری از سیاستگذاری واحد» تصریح شده بود، اما این موضوع به‌طور کامل در بازنگری اساسنامه سازمان در سال ۱۳۹۴ کنار گذاشته شد. درواقع از همه دستگاه‌هایی که ملزم به حضور در طرح ادغام بودند، برخی مانند بخش فرهنگی وزارت امور خارجه اساساً در این طرح شرکت نکردند[۵] و

۱. نشست تخصصی با موضوع «واکاوی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی»، در محل مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ با شماره نامه ۸۲-۱۶۲۰۰/۴۳۲۷ برگزار شد. اعضای شرکت‌کننده عبارتند از: مصطفی بروجردی (نماینده وزارت امور خارجه)، رضا دهقانی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)، حسن صادقیان (نماینده مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام) و محمدعلی فرطوسی (نماینده مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی).

۲. مهم‌ترین بازیگران فعال عرصه دیپلماسی امور دینی جمهوری اسلامی ایران شامل سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، وزارت امور خارجه، جامعه المصطفی العالمیه، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام، سازمان حج و زیارت، سازمان صداوسیما و مؤسسات غیردولتی فعال این حوزه است.

۳. «شورای تبلیغات خارجی» به‌منظور هماهنگی دستگاه‌های فرهنگی و دینی عرصه بین‌الملل در اوایل رهبری آیت‌الله خامنه‌ای(مدظله‌العالی) و به ریاست ایشان شکل گرفت و تا حدود ۲ الی ۳ سال ادامه داشت، اما هدف اصلی که ایجاد هماهنگی دستگاه‌های ذی‌ربط بود، محقق نشد و ازاین‌رو برای ایجاد هماهنگی و جلوگیری از موازی‌کاری، در ذهن برخی از اعضای شورای تبلیغات خارجی ایده تشکیل یک سازمان جدید شکل گرفت و در ادامه سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در سال ۱۳۷۴ برای پاسخ به این مسئله تأسیس شد [۳۳].

۴. بیانات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) ۶ ماه بعد از تشکیل سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در پاسخ به نامه رئیس وقت مجلس شورای اسلامی. نقل از: صادقی، محمدمسعود (۱۳۸۹). بررسی وضعیت دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (آسیب‌ها و چالش‌های پیش‌روی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی). گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات فرهنگی (گروه فرهنگ عمومی، ارشاد و تبلیغ اسلامی).

۵. از حدود ۱۲-۱۳ دستگاهی که در آن زمان در این حوزه فعال بودند، عمدتاً همه آنها در طرح ادغام حاضر نشدند. جدی‌ترین آنها بخش فرهنگی وزارت امور خارجه بود که به بهانه‌ای خود را حفظ کرد. از طرف دیگر در سال ۱۳۷۶-۱۳۷۷ با حمایت و حضور برخی از افراد صاحب نفوذ، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی منفک می‌شود. همین اتفاق در سال ۱۳۸۰ برای مجمع جهانی اهل‌بیت(ع) نیز رخ می‌دهد. چند سال بعد، بنیاد سعدی راه‌اندازی می‌شود وآن هم یک قسمت مهم دیگر از دیپلماسی فرهنگی را از این سازمان جدا می‌کند. در اوایل دهه ۹۰ هم شورای سیاستگذاری فرهنگی ذیل دفتر مقام معظم رهبری تأسیس شده و شأن سیاستگذاری سازمان به آنجا منتقل می‌شود.

تنها ۴ دستگاه[۱] حاضر به ادغام شدند. مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و مجمع جهانی اهل‌بیت(ع) هم پس از چند سال مستقل شدند. لذا عملاً فقط معاونت بین‌الملل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و معاونت امور بین‌الملل سازمان تبلیغات اسلامی در این ادغام باقی ماندند. به تعبیری می‌توان گفت که «این سازمان هیچ‌گاه متولد نشد و یا به‌صورت یک جنین ناقص تولد یافت»[۳۳]. همان‌طور که بیان شد، براساس نظر مقام معظم رهبری(مدظله‌العالی) مهم‌ترین رسالت ساختاری و سیاستی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ایجاد هماهنگی و بهبود همکاری بین‌بخشی در حوزه دیپلماسی فرهنگی در سایه تمرکز مدیریتی و سیاستگذاری واحد است، اما به‌رغم این ماجرا همچنان ضعف جدی در این زمینه مشهود و نمایان است. به‌نظر می‌رسد برای رفع این مشکلات ساختاری باید متناسب با شرایط، اهداف و امکانات فعلی به موضوع معماری نهادی بازیگران دیپلماسی امور دینی پرداخته شود. برخی از محورها که می‌تواند در بازآرایی معماری نهادی بازیگران عرصه دیپلماسی امور دینی جمهوری اسلامی ایران مورد توجه باشد، عبارتند از:

- مشخص کردن نهاد سیاستگذار حوزه دیپلماسی امور دینی و همچنین تعیین الزامات قانونی در جهت ایجاد ضمانت اجرایی برای تصمیمات این نهاد سیاستگذار؛
- تبیین جایگاه و وظایف نهادهای مرتبط با دیپلماسی امور دینی براساس شرایط، اقتضائات دستگاه‌ها و اسناد سیاستی، به‌منظور افزایش هماهنگی و همکاری بین‌بخشی و کاهش موازی‌کاری؛
- مشارکت نهادهای هموارساز (دستگاه‌های فعال اجتماعی و فرهنگی عرصه بین‌الملل) در دیپلماسی امور دینی به‌منظور احیای کارکردهای اجتماعی نهاد دین در عرصه بین‌الملل، افزایش اثرگذاری فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی، ایجاد تصویر مثبت از ایران در میان مردم جهان و کاهش حساسیت‌های سیاسی و فرهنگی کشورهای مخاطب؛
- ارائه سازوکاری برای گسترش تعامل نهادهای مرتبط با دیپلماسی امور دینی جمهوری اسلامی ایران با یکدیگر و همچنین افزایش آگاهی این بازیگران از اقدامات یکدیگر به‌منظور افزایش هماهنگی و همکاری بین‌بخشی بازیگران این عرصه؛
- افزایش مشارکت مردمی و حضور پررنگ مؤسسات غیردولتی در زمینه فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی در جهت مردمی‌سازی دیپلماسی امور دینی؛
- مشخص کردن سیاست‌ها، راهبردها و برنامه‌های عملیاتی حوزه دیپلماسی امور دینی در جهت رفع چالش‌های این حوزه و متناسب با اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی ایران.

۲-۸. الحاق رئیس کمیته امداد امام خمینی(ره) و رئیس هلال احمر به اعضای حقوقی شورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به‌منظور تقویت رویکرد هموارسازی و چندوجهی در دیپلماسی امور دینی

یکی از مسائل اصلی دیپلماسی امور دینی جمهوری اسلامی ایران، کم‌توجهی به فعالیت‌های هموارسازی است که در قالب اجتماعی و فرهنگی، زمینه را برای فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی فراهم می‌کند. براساس تجربیات میدانی بعضاً به‌دلیل نگاه تک‌وجهی در دیپلماسی امور دینی و عدم توجه کافی به فعالیت‌های هموارساز پیشینی، فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور منجر بی‌اعتمادی ازسوی کشورهای هدف و همچنین عدم‌استقبال و بی‌میلی از فعالیت‌های دینی و تبلیغی جمهوری اسلامی ایران شده است.[۲]

با توجه به اینکه کمیته امداد امام خمینی (ره) و هلال احمر، مهم‌ترین بازیگران در زمینه فعالیت‌های بشردوستانه در خارج از کشور هستند، نیاز است که هماهنگی بیشتری با فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی داشته باشند. براساس بند «۱» ماده (۱۰) اساسنامه سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، وظیفه «بررسی و تعیین سیاست‌ها و راهبردهای کلی و ضوابط حاکم بر امور و فعالیت‌های فرهنگی و تبلیغی جمهوری اسلامی ایران در خارج از کشور» برعهده شورای عالی این سازمان است، پیشنهاد می‌شود که رئیس کمیته امداد امام خمینی (ره) و رئیس هلال احمر به‌عنوان دو عضو حقوقی به اعضای شورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی الحاق شوند. این موضوع می‌تواند زمینه هماهنگی

۱. معاونت بین‌الملل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت بین‌الملل سازمان تبلیغات اسلامی، مجمع جهانی اهل‌بیت (ع) و مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۲. برگرفته از مصاحبه حضوری با حسن صادقیان، رئیس اداره مشترک‌المنافع و ترکیه در مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم السلام در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۶ پیرو نامه به شماره ۸۲/۲۳۲۶-۱۶۲۰۰.

و همکاری بیشتر دستگاه‌های هموارساز اجتماعی با فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی را فراهم کند.

۳-۸. حمایت از گسترش فعالیت‌های دینی و تبلیغی مؤسسات غیردولتی در گستره فراملی

یکی از راه‌های کاهش حساسیت سیاسی، فرهنگی و امنیتی دولت‌ها در زمینه فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی، استفاده بهینه از ظرفیت مؤسسات غیردولتی است. برخی از موانع مؤسسات غیردولتی فعال در حوزه برون‌مرزی دینی و تبلیغی شامل نگاه رقابتی نهادهای دولتی به این مؤسسات، فقدان نهاد تنظیم‌گر و متولی و رویکرد عمودی و از بالا به پایین نهادهای دولتی در تعامل با مؤسسات مزبور است.[۱] پیشنهاد می‌شود که مجمعی مرکب از تشکل‌های مردمی فعال عرصه بین‌الملل به‌عنوان نهاد واسط دستگاه‌های دولتی و مؤسسات غیردولتی قرار گیرد تا از یک‌سو ارتباط دستگاه‌های دولتی و مؤسسات غیردولتی بیشتر شده و ازسوی‌دیگر زمینه‌ای برای نقش‌آفرینی پررنگ این مؤسسات در این عرصه فراهم شود. بر این اساس برخی از ملاحظات سیاستی در جهت مردمی‌سازی فعالیت‌های برون‌مرزی فرهنگی و تبلیغی و ساماندهی و گسترش فعالیت سمن‌های فرهنگی و تبلیغی در عرصه بین‌الملل عبارتند از:

۱. دبیر این مجمع به‌عنوان عضو حقوقی به شورای عالی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی ملحق شود،

۲. به‌منظور تقویت جایگاه و افزایش رسمیت مجمع مزبور، اساسنامه آن به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی برسد.

۱. برگرفته از مصاحبه حضوری با علیرضا کمیلی، دبیر اتحادیه امت واحده در تاریخ ۱۴۰۳/۰۵/۱۳.

منابع و مآخذ

[۱]. صبوری کزج، جواد (۱۴۰۲). واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛ مطالعه موردی: سازمان دیانت ترکیه با محوریت سیاستگذاری متمرکز دینی، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ.

[۲]. اسماعیل، اقبال (۱۳۹۵). فرایند شکل‌گیری جریان اسلام‌گرایی ترکیه از آغاز تاکنون، نشریه جریان‌شناسی دینی معرفتی در عرصه بین‌الملل، ش ۱۲.

[۳]. بوزارصلان، حمید (۱۴۰۱). تاریخ ترکیه مدرن. ترجمه مسعود صدرمحمدی. تهران: نشر امیرکبیر.

[۴]. زورخر، اریک‌جی (۱۳۹۷). تاریخ نوین ترکیه، ترجمه حسن حضرتی و نفیسه شکور، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

[۵]. داوود اوغلو، احمد (۱۳۹۵). عمق راهبردی: موقعیت ترکیه در صحنه بین‌المللی، ترجمه محمدحسین نوحی‌نژاد ممقانی، تهران: نشر امیرکبیر.

[۶]. دایی‌اغلو، علی و دیگران (۱۳۹۶). سیاست خارجی ترکیه: الگوها، اسناد و تفاسیر ۲۰۱۲-۲۰۰۱. جلد اول، ترجمه ژاله عبدی، تهران: وزارت امور خارجه.

[۷]. کارپات، کمال هاشم (۱۴۰۲). تاریخ مختصر ترکیه (۲۰۱۲-۱۸۰۰). ترجمه حسن صادقیان و مصطفی محرمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

[۸]. گزارش ظرفیت‌های فرهنگی اسلام‌گرایی در ترکیه؛ فرصت‌ها و چالش‌های جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۲). مرکز مطالعات فرهنگی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی (میز سیاست‌پژوهی ترکیه).

[۹]. کجاداغ، ابوالفضل (۱۴۰۰). طریقت‌ها و جماعت‌های مهم در ترکیه. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

[۱۰]. گزارش نگاهی به تغییرات و تحولات سازمان امور دیانت ترکیه از بدو تأسیس تا سال ۲۰۲۳ میلادی: سازمان امور دینی- دیانت به‌عنوان یک نهاد بین‌المللی، گزارش وابستگی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در استانبول، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲.

[11]. Akyüz, İ (2017). Türkiye'de Uygulanan Din Politikaları İçin Bir Tipoloji Denemesi. Siyaset, ekonomi ve yönetim araştırmaları dergisi. Cilt: 5, Sayı: 1. 143-164.

[12]. Diyanet işleri başkanlığı (2024) 2023 yılı idare faaliyet raporu.

[13]. https://hacumre.diyanet.gov.tr/

[14]. https://www.ditib.de/

[۱۵]. حکیم‌پور، علی (۱۳۹۷). نگاهی به ترکیه، تهران: مؤسسه فرهنگی، هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی.

[16]. https://tika.gov.tr/

[17]. Tütrkiye maarif vakfı (2022). Türkiye maarif vakfı 2021 faaliyet raporu.

[18]. Tika (2024)Türk işbirliği ve koordinasyon ajansı faaliyet raporu 2023.

[۱۹]. صادقیان، حسن و فدایی، ارسطو (۱۴۰۲). واکاوی مکانیسم‌های قدرت نرم ترکیه (دوره حاکمیت حزب عدالت و توسعه). فصلنامه دولت‌پژوهشی، سال نهم. ش ۳۶.

[20]. Turan, Y and Karafil, H (2017). "Türk Diş Politikasinda Yumuşak Güç Unsuru VE T.C. Başbakanlik Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü Örneği", Uluslararasi Politik Araştirmalar Dergisi, Cilt:3, Sayı 1, Pp. ۳۲-۱۷.

[21]. http://www.nvhelal.ir/Main/

[22]. Kızılay faaliyetraporu 2023.

[23]. https://www.afad.gov.tr/

[24]. https://ytb.gov.tr/

[۲۵]. پایگاه تخصصی تحلیلی جامعه و فرهنگ ملل: https://farhangemelal.icro.ir/

[26]. https://www.aa.com.tr/
[27]. https://tdv.org/tr-TR/
[28]. Türkiye diyanet vakfı (2023) 2022 yılı idare faaliyet raporu.
[29]. Erşahin, I (2015). Bir diyanet projesi olarak uluslararası ilahiyat programı. sayı: 2, sayfa: 125-146.
[30]. Yılmaz, A & kılıçoğlu, g (2017). Balkanlar'da YTB ve TİKA'nın türk kamu diplomasisi kurumları olarak faaliyetleri ve türkiye'nin bölgedeki yumuşak gücüne etkileri. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 2 Sayı :2. 115-131.
[31]. Yılmaz, A & kılıçoğlu, g (2018). Türkiye'nin orta asya'daki yumuşak gücü ve kamu diplomasisi uygulamalarının analizi. Türk Dünyası Araştırmaları. Cilt: 119 Sayı: 235 Sayfa: 141-184.
[۳۲]. صادقی، محمدمسعود (۱۳۸۹). بررسی وضعیت دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (آسیب‌ها و چالش‌های پیش‌روی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی)، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات فرهنگی (گروه فرهنگ عمومی، ارشاد و تبلیغ اسلامی).
[۳۳]. کوهکن، محمدرضا و امینی، احسان و رستمی، رضا و فلاحتی، محمدجواد و قزان‌زاده، محمد و اکبرزاده، حسین و عباس‌زاده، امیررضا و مستوفی، محمدمهدی (۱۴۰۱). گزارش جامع طرحی نو برای سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع) (حلقه دیپلماسی عمومی انقلاب اسلامی).
[34]. Yunus Emre Enstitüsü (2021) 2021 Yılı Faaliyet Raporu.

گزیده سیاستی

سازمان دیانت، محور سیاستگذاری دیپلماسی امور دینی در ترکیه است. ویژگی‌های دیپلماسی امور دینی ترکیه، تمرکز مدیریتی، نقش‌آفرینی پررنگ مراکز غیردولتی، سیاست هموارسازی و توجه به مخاطب‌شناسی است. مهم‌ترین پیشنهاد سیاستی گزارش حاضر، بازآرایی معماری نهادی عرصه دیپلماسی امور دینی با رویکرد رفع موازی‌کاری و تقویت انسجام کنشگران این عرصه است.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، روبروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۳۰۰۰ صندوق پستی: ۵۸۵۵-۱۵۸۷۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وب‌سایت: rc.majles.ir